

Κριτική στα κομμουνιστικά ρεύματα -3

Του **Δημήτρη Μπελαντή**

1. Εισαγωγή -Γενικές Παρατηρήσεις: Ο ευρωκομμουνισμός κι εμείς

Η συζήτηση για το ρεύμα του ευρωκομμουνισμού μοιάζει σήμερα να είναι απολύτως παρωχημένη και ξεχασμένη. Ενώ φαίνεται να υπάρχουν μορφολογικά ορθόδοξοι κομμουνιστές (τύπου ΚΚΕ ή με παρεμφερείς προς αυτό ιδεολογικές ορίζουσες και καταγωγές) , τροτσκιστές ή πάντως τροτσκίζοντες, μαοϊκοί, ελευθεριακοί, συμβουλιακοί, επανιδρυτικοί και άλλοι πολλών ειδών κομμουνιστές, κανείς φορέας ή συλλογικότητα στα σοβαρά δεν διεκδικεί για τον εαυτό του την γνήσια ευρωκομμουνιστική κληρονομιά. Ή πάντως δεν την διεκδικεί με έναν τρόπο συνεκτικό και στρατηγικό, όπως λ.χ. έκανε από το 1974 ως το 1986 το ΚΚΕ Εσωτερικού. Όλοι σχεδόν πιστεύουν ότι ο ευρωκομμουνισμός πέρασε και χάθηκε από το προσκήνιο της Ιστορίας χωρίς να αφήσει ίχνη, ότι απλώς απέτυχε και πέθανε κάπου ανάμεσα στο συνέδριο της μετεξέλιξης του ΚΚΕ Εσωτερικού τον Μάιο του 1986 και το συνέδριο του Ρίμινι , το συνέδριο της ήδη-μετεξέλιξης του PCI, το 1991. Ή ότι ήταν το πρωτογενές υλικό για μια ευρωπαϊστική Αριστερά σαν αυτό που υπήρξε η ΔΗΜΑΡ ή είναι σήμερα ο ΣΥΡΙΖΑ.

Τα πράγματα δεν είναι, όμως, έτσι απλά. Ήδη, το γεγονός ότι τον τελευταίο χρόνο έχουν εκδοθεί τρία βιβλία, πολύ διαφορετικών προελεύσεων και στρατηγικών προσεγγίσεων στον ευρωκομμουνισμό από ιστορική και από πολιτικοθεωρητική άποψη, το δικό μου του 2014 («Αριστερά και Εξουσία- «ο δημοκρατικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό», Αθήνα 2014, εκδόσεις Τόπος , όπου και μια συστηματική «γκραμισιανή» κριτική του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος) , το βιβλίο του Κ. Σκολαρίκου («Ευρωκομμουνισμός-θεωρία και στρατηγική υπέρ του κεφαλαίου», Αθήνα 2015, Σύγχρονη Εποχή, μια κριτική του ευρωκομμουνισμού από θέσεις του σοβιετικού μαρξισμού και του σύγχρονου ΚΚΕ , και σχετικό άρθρο του σε ΚΟΜΕΠ 4/2008) και πολύ πρόσφατα το βιβλίο του Γ. Μπαλαμπανίδη («Ευρωκομμουνισμός-από την κομμουνιστική στη ριζοσπαστική ευρωπαϊκή Αριστερά » ,

Αθήνα 2015, εκδόσεις Πόλις, μια παρουσίαση του ρεύματος από θέσεις μιας σύγχρονης φιλελεύθερης ευρωαριστεράς), αποδεικνύει ότι η θεματική του ευρωκομμουνισμού επανέρχεται προς συζήτηση με όρους μιας σχετικής επικαιρότητας και αναβίωσης και ενός αυξημένου ιστορικού και πολιτικού ενδιαφέροντος. Αξίζει εδώ, να σημειωθεί ότι στην κρίσιμη για τον ευρωκομμουνισμό δεκαετία του 1970 δεν γράφηκε κανένα συστηματικό βιβλίο για τον ευρωκομμουνισμό από έλληνα συγγραφέα , εκτός από κάποια έργα ενδοκομμουνιστικής πολεμικής όπως το «Τι είναι και που πηγαίνει ο ευρωκομμουνισμός» του Φώντα Λάδη (1980) ή οι «Ρίζες του Ευρωκομμουνισμού» του Βασίλη Νεφελούδη, (1979).

Η τωρινή αναβίωση συνδέεται άμεσα με την παρούσα πολιτική συγκυρία, αφού στην χώρα μας κυβερνά ένα κόμμα της «Αριστεράς» ή της «ριζοσπαστικής και ανανεωτικής Αριστεράς» ή πάντως (ορθότερα, κατά την γνώμη μου) της ευρωαριστεράς, ένας κληρονόμος δηλαδή τρόπον τινά του ευρωκομμουνισμού. Όπως έχω υποστηρίξει και στο τελευταίο βιβλίο μου, η ευρωαριστερά αποτελεί την γενεαλογική συνέχεια ή το παιδί κατά κάποιον τρόπο του ευρωκομμουνισμού, η «δεξιά» της τάση, δηλαδή τα μετεξελιγμένα προς μια σοσιαλδημοκρατική κατεύθυνση ΚΚ ή κομμουνιστογενή κόμματα (όπως ο αρχικός Συνασπισμός ή ο σημερινός ΣΥΡΙΖΑ, όπως το PDS στην Ιταλία που κατέληξε στο Δημοκρατικό Κόμμα, όπως το PCE στην Ισπανία στις μακρές διαδρομές του και η κυρίαρχη τάση πιθανότατα στο Die Linke) απορρέουν σαφώς από μια πορεία συστημικής εξέλιξης του κυρίαρχου στα 70ς «δεξιού ευρωκομμουνισμού», ενώ η όποια αντιφατική «Αριστερά της Ευρωαριστεράς» , όπως ο αρχικός ΣΥΡΙΖΑ, η αρχική Κομμουνιστική Επανάσταση, όπως του γαλλικού Μετώπου της Αριστεράς κ.α. συνδέονται πιθανόν με την τάση που κάποτε

προσδιορίστηκε από τον Ν. Πουλαντζά, τον Π. Ινγκράο, τον Φ. Κλαουντίν, τον Μπρ. Τρεντίν ή την Κρ. Μπ. Γκλυκσμάν ως «αριστερός ευρωκομμουνισμός».

Επίσης, ρεύματα συγγενή προς τον «αριστερό ευρωκομμουνισμό», όπως διάφορες οικογένειες του αλτουσερισμού, συνδέονται-κυρίως στην Ελλάδα κατά κάπως εξωτικό τρόπο- με σχετικά υπαρκτά πολιτικά ρεύματα της ριζοσπαστικής και αντικαπιταλιστικής Αριστεράς. Συνεπώς, ο ευρωκομμουνισμός λανθάνοντως υπάρχει στις σύγχρονες πολιτικές και κοινωνικές ζωές μας και ασκεί επίδραση σε αυτές, ακόμη και σε όσους/ες κάποτε περάσαμε από αυτόν αλλά -σε μεγάλο βαθμό τουλάχιστον- απαρνηθήκαμε στην πορεία τα ευρωκομμουνιστικά μας νιάτα και αντιλήψεις για δρόμους πιο ανατρεπτικούς. Όμως, ανάμεσα στον ευρωκομμουνισμό και την ευρωαριστερά, ιδίως την υπαρκτή κυβερνώσα ευρωαριστερά, παρά τις κάποιες γενεαλογικές και εκλεκτικές συγγένειες, έχουν κυλήσει ποτάμια -για να μην πω ότι έχουν κυλήσει ωκεανοί.

Με μια ελαφρότητα της σκέψης, μπορεί κάποιος να αποδώσει στον ευρωκομμουνισμό τον Αλέξη Τσίπρα και τον σημερινό κυβερνητικό ΣΥΡΙΖΑ, σαν να ήταν οι συνεχιστές ενός Μπερλίνγκουερ. Μάλιστα, όποιος/α έχει περάσει από το ΚΚΕ ή από την Άκρα Αριστερά νοιώθει χαιρέκακα καλά που για άλλη μια φορά «ηττήθηκε» η ευρωκομμουνιστική υπόθεση. *Όπως και τότε, Ιστορικός Συμβιβασμός, ταξική συνεργασία, αφοπλισμός από την αγωνιστικότητα, μετριοπάθεια ως πολιτικό πρόγραμμα, αστική*

κρατική διαχείριση, ξεπούλημα, υποταγή στην ΕΟΚ/ΕΕ, αστικοποίηση της Αριστεράς. Η αναλογία υπάρχει όντως σε κάποιον βαθμό, αλλά ο Αλέξης Τσίπρας (ή ο Πάμπλο Ιγγλέσιος στην Ισπανία) δεν είναι σε καμία περίπτωση ο Μπερλίνγκουερ ή ο Καρίγιο ή ο Μαρσαί του σήμερα, έστω και κατ' αναλογία. Θα ήταν προσβολή για την μνήμη αυτών των ανθρώπων, αν το υποστηρίζαμε. Βρισκόμαστε ήδη στην μετανεωτερική υλική και συμβολική πραγματικότητα της πολιτικής και ηθικής ρηχότητας και ελαφρότητας, του παζλ ή και του patchwork των ανόμοιων ποιοτήτων, αλλά είναι άδικο να συνδέουμε ηγέτες άλλων εποχών (που κολύπησαν με περίσκεψη στο ποτάμι του ρεφορμισμού και ονειρεύτηκαν όψεις της τότε κρατικής διαχείρισης αλλά είτε δεν την άσκησαν καθόλου είτε την άσκησαν όπως ο Μπερλίνγκουερ και ιδίως ο Μαρσαί κατά τρόπο πολύ μερικό και πάντως όχι στα όρια του εξευτελισμού, όπως ο σημερινός ΣΥΡΙΖΑ, είτε αναμείχθηκαν μακροχρόνια με πραγματικούς σκληρούς αγώνες και κινήματα της εποχής τους έστω και με λάθος τρόπο είτε μετείχαν ως

κρίκοι σε μια θλιβερή αλλά ένδοξη ιστορία).

Η σημερινή ηγεσία του ΣΥΡΙΖΑ, αλλά και της ευρωαριστεράς γενικότερα, είναι άνθρωποι χωρίς πια καμία αξιακή ή πολιτική σύνδεση με το κομμουνιστικό κίνημα του κάποτε, χωρίς καμία γέφυρα συνέχειας πέρα από ευφυολογήματα που τους θυμίζουν τα κομμουνιστικά τους νιάτα, ευρωκομμουνιστικά ή ορθόδοξα (όπως η διαβόητη άποψη, που ακούγεται τελευταία, ότι ο Λένιν πλήρωσε ολόκληρο το τσαρικό χρέος), πέρα από «θεωρητικά κέντρα», τα οποία ομνύουν στον κομμουνιστή Πουλαντζά, για να παίρνουν προγράμματα και να νομιμοποιούν την σύγχρονη νεοφιλελεύθερη διαχείριση. Όσο μακριά και αν βρισκόμαστε από τον Μπερλίνγκουερ, τον Τολιάτι, τον Καρίγιο, τον Μαρσαί, όσο και αν διαφωνούμε με ορισμένες όψεις του έργου του Νίκου Πουλαντζά, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αυτοί οι άνθρωποι υπήρξαν μαρξιστές και κομμουνιστές, δηλαδή μοιράσθηκαν την ουσία, την αγωνία και την εμπειρία, ακόμη και την πολιτική δεξιότητα και ικανότητα του μοναδικού οικουμενικού κινήματος του 20ου αιώνα, του κομμουνιστικού. Αυτό ισχύει ακόμη και για τον Λεωνίδα Κύρκο, παρά την ακραία για κομμουνιστή δεξιόστροφη πολιτική και ιδεολογική πορεία του, από την θανατική καταδίκη ως τον Μαρκεζίνη και ως τον Σημίτη.

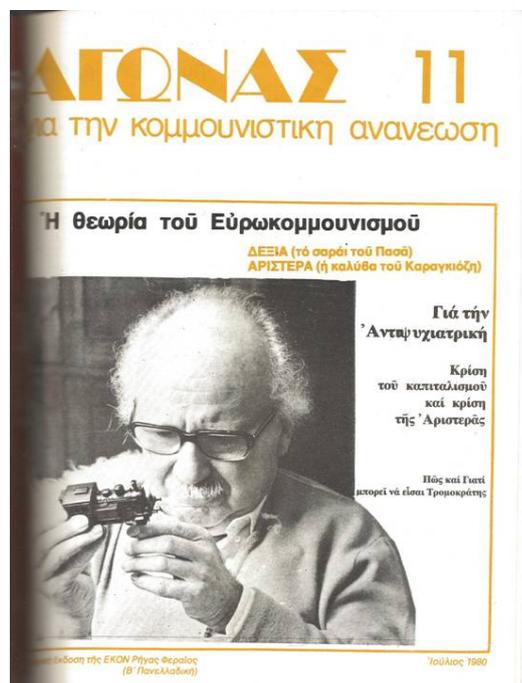
Δεν ισχύει, όμως, για τον Τσίπρα, τον Δραγασάκη και την παρέα τους πια, ακόμη και αν κάποτε υπήρξαν ή νόμισαν ότι υπήρξαν κομμουνιστές. Ακόμη και αν η διάκριση αυτή μοιάζει να είναι πολιτικά θεολογική, είναι απολύτως βάσιμη.

Η βαθύτερη ουσία του ευρωκομμουνισμού υπήρξε η ταυτότητά του ως ιδεολογίας και στρατηγικής μεταβατικού χαρακτήρα, ως μιας ιδεολογίας-κατωφλιού ή ιδεολογίας-«περάσματος». *Περάσματος από τον λαϊκομετωπικό κομμουνισμό του μεσοπολέμου και του μεταπολέμου (ιδίως στην Ιταλία και την Γαλλία, δευτερευόντως στην Ισπανία και την Ελλάδα) σε μια μορφή νέας σοσιαλδημοκρατίας ή νέου σοσιαλφιλελευθερισμού με νέα κοινωνικά και πολιτισμικά υλικά.* Αυτή η μετάβαση που ορθά έχει περιγραφεί (Μπαλαμπανίδης οπ.π. σελ. 561) ως το Μπαντ Γκόντεσπεργκ του ευρωπαϊκού κομμουνισμού, συνιστά μια θεμελιώδη ρήξη με την λενινιστική παράδοση, όπως αυτό θα συμπυκνωθεί και στην εγκατάλειψη από το ΚΚ Γαλλίας της έννοιας της «δικτατορίας του προλεταριάτου» στο 22ο Συνέδριό του το 1976 (και σε Ε.Μπαλιμπάρ «Η δικτατορία του προλεταριάτου», Αθήνα 1978, Οδυσσέας, Λ.Αλτουσέρ «Το 22ο Συνέδριο του ΚΚ Γαλλίας», κ.α.).

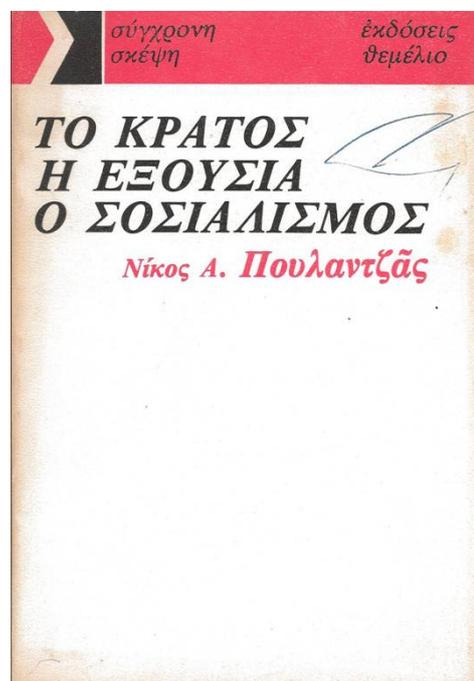
Η μετάβαση αυτή δεν ήταν αναπόφευκτη ούτε και υπήρξε εύκολη και ευθύγραμμη. Πράγματι, μια ορισμένη κριτική στο προηγούμενο κείμενό μου για τον λαϊκομετωπισμό από έναν οπαδό

των ΛΜ πιάνει ένα σωστό σημείο: το σημείο ότι η υπαρκτή γενεαλογία από τα Λαϊκά Μέτωπα του 1935 ως την διακήρυξη του Ιστορικού Συμβιβασμού από τον Ενρίκο Μπερλίνγκουερ το 1973 με τα «μαθήματα από την Χιλή» περνά μέσα από ένα δάσος αντιφάσεων και συγκρούσεων μέσα στο ΚΚ, ότι οι ρίζες αυτής της κοινωνικοποιητικής αλλά και δεξιόστροφης συμμαχικής στρατηγικής, όπως ο κυρίαρχος κάποτε δεξιός ευρωκομμουνισμός, βρίσκονται μεν όντως στα ΛΜ αλλά προϋποθέτουν ριζικά νέες συνθήκες όπως ο Μάης και ο ριζοσπαστισμός του αλλά και η κρίση διακυβέρνησης των καπιταλιστικών κοινωνιών του 70 και η μόνιμη πια τάση κατάρρευσης και κρίση εξουσίας του «Υπαρκτού» προκειμένου να γεννήσουν τον Ευρωκομμουνισμό στα τέλη του 60 και τις αρχές του 70. Η εσωτερική αντίθεση (ο λαϊκομετωπισμός) δεν θα έφτανε να γεννήσει τον ευρωκομμουνισμό χωρίς την επενέργεια και συσσώρευση πολλών και σημαντικών νέων εξωτερικών αντιθέσεων (για την γενεαλογική σχέση μετωπισμού-θεωρίας σταδίων-ευρωκομμουνισμού βλ. και σε Γ.Μηλιού - Δ. Ψαρρά «Η Θεωρία του Ευρωκομμουνισμού-Ανανέωση ή /και Συνέχεια» σε περιοδικό Αγώνας για την Κομμουνιστική Ανανέωση 11/1980 σελ. 32 επ.).

Για να μείνουμε λίγο ακόμη στην γενεαλογία: αυτό που συνδέει οργανικά τα Λαϊκά Μέτωπα με τον ευρωκομμουνισμό είναι η μεταπολεμική πορεία των δυτικών ΚΚ, ιδίως του γαλλικού και του ιταλικού, ως συνέχεια της λαϊκομετωπικής γραμμής, ως κομμάτων δηλαδή έντονα ενσωματωμένων στο αστικό δημοκρατικό κρατικό πλαίσιο, με μια συμβιωτική σχέση του κόμματος και του συνδικάτου, που θυμίζει έντονα την προπολεμική και ιδίως την προ του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου γερμανική σοσιαλδημοκρατία, με «εθνική» αναφορά και με μια σταδιακή, ειρηνική και αργή πολιτική στρατηγική (σε αυτήν την κατεύθυνση ορθά και Μπαλαμπανίδης οπ.π. σελ. 27 και 65-67). Ως κόμματα που όντως υποκατέστησαν την σοσιαλδημοκρατία στον ευρωπαϊκό Νότο και κάλυψαν την εκεί ασθενική ή ανύπαρκτη παρουσία της, ωστόσο αυτή ενδυναμωθεί. Είτε αυτή η στρατηγική ονομάζεται «δομικές μεταρρυθμίσεις» (που βέβαια διατηρεί ριζοσπαστικά και συγκρουσιακά στοιχεία και δεν είναι ακόμη πλήρως συμβιβαστική) από τον Τολιάτι μετά τον Β΄ ΠΠ, είτε ονομάζεται «αντιμονοπωλιακό μέτωπο» από το Γαλλικό Κ.Κ. του Τορέζ και των επιγόνων του, είναι μια πολιτική που απευθύνεται -όπως και τα Λαϊκά Μέτωπα- συναγωνιστικά και ανταγωνιστικά

στην σοσιαλδημοκρατία από τα επάνω αλλά και στην προοδευτική/δημοκρατική αστική τάξη με σκοπό να απομονώσει τα μονοπώλια και την αντίδραση και να εισαγάγει την «Νέα» ή την «Πρωθυμμένη Δημοκρατία». Η σταδιακή στρατηγική νομιμοποιεί, τουλάχιστον στο παρόν στάδιο, την αστική δημοκρατία και σταδιακά την καθιστά ανυπέρβλητο ορίζοντα του εργατικού κινήματος (Ε. Μαντέλ «Κριτική του Ευρωκομμουνισμού», Αθήνα 1980, Νέα Σύνορα, σελ. 11 επ., 168 επ., 235 επ.). Η παρέμβαση στο κράτος και τους μηχανισμούς/θεσμούς του αποκτά έναν μονοσήμαντο «εσωτερικό χαρακτήρα», καθώς η μεταρρύθμισή τους δεν συνδέεται κατά κανόνα με μια συνολική αμφισβήτηση του αστικού κρατικού μηχανισμού και της αστικής δημοκρατικής εξουσίας αλλά με συγκυριακούς τροπισμούς της οργάνωσής τους. Ακόμη περισσότερο: ενώ στα Λαϊκά Μέτωπα η αστικοδημοκρατική πολιτική του πρώτου σταδίου αφήνει έναν χώρο στην πιθανή ρήξη του δεύτερου (κατά τρόπο που θυμίζει τον Κάουτσκι του «Δρόμου προς την Εξουσία» (1909)), η υιοθέτηση των συνεχών και αδιαβάθμητων «διαρθρωτικών» ή «δημοκρατικών θεσμικών αλλαγών» (ΔΘΑ) από τον ευρωκομμουνισμό, μιας δηλαδή συνεχούς ουσιαστικά μεταρρυθμιστικής πορείας χωρίς ιεράρχηση, η οποία τελικά καταλύει ακόμη και τα στάδια, οδηγεί στην πλήρη σοσιαλδημοκρατικοποίηση της κομμουνιστικής πολιτικής (ιδίως στο παράδειγμα του PCI στην Ιταλία και του ΚΚΕ Εσωτερικού στην Ελλάδα). Η μετάβαση στην σοσιαλιστική εξουσία και τελικά στον «σοσιαλισμό» (ο οποίος και εδώ είναι ένας τρόπος παραγωγής, όπως και στον σταλινισμό) αρχίζει και τελειώνει χωρίς κανείς να το πάρει είδηση.

Βεβαίως, η πτώση του «Στάλιν» και του σταλινικού σταλινισμού το 1956 και το άνοιγμα των «εθνικών δρόμων» για κάθε χώρα, η παγίωση από τον χρουστσωφισμό-τολιατισμό του ειρηνικού/κοινοβουλευτικού δρόμου και της ειρηνικής συνύπαρξης, του δρόμου που μπορεί να είναι διαφορετικός πια από τον σοβιετικό βίαιο-επαναστατικό δρόμο χάρη στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο και τις προόδους του, είναι μια εξέλιξη που παγώνει έναν πρωτοευρωκομμουνισμό πρωτευόντως στην Ιταλία και δευτερευόντως στην Γαλλία. Είθισται, την εποχή αυτήν, ο «σταλινισμός» να συνδέεται από τους αποσταλινοποιούς κομμουνιστές προνομιακά με μια αριστερίστικη-δογματική-σεχταριστική παράδοση, με μια κινεζόφιλη ή αλβανόφιλη στάση, παρά το ότι ο «παλιός καλός σταλινισμός» ήταν αυτός που γέννησε στην πραγματικότητα το '35 την μετωπική γραμμή και το ειρηνικό πέρασμα και όχι οι «εθνικοί ηγέτες» και οι «

εθνικοί δρόμοι». Είναι η εποχή όπου στο 8ο Συνέδριο του PCI το 1956, πριν ακόμη από την «Διαθήκη της Γιάλτας», ο Τολιάτι θα μιλήσει για την πορεία προς τον σοσιαλισμό «ανάλογα με τις συνθήκες και τις εθνικές, και πολιτισμικές ιδιομορφίες» στα πλαίσια ενός συστήματος ανεξάρτητων σοσιαλιστικών κρατών (Μπαλαμπανίδης ο.π. σελ. 231). Αυτός ο πρωτοευρωκομμουνισμός, με πρωθιερέα τον Τολιάτι, οργανώνεται ενάντια στον κινεζόφιλο εξτρεμισμό αλλά και ενάντια στην ελληνική τραγική και «αιματηρή» εμπειρία του Εμφυλίου, ενάντια στον γκεβαρικό τριτοκοσμισμό αλλά και ενάντια στην υποτιθέμενα αριστερίστικη σταλινική προσωπολατρική εμπειρία. Δεν είναι ακόμη κριτικός στον «Υπαρκτό» ως σύστημα συνολικά και δεν έχει τροφοδοτηθεί ακόμη από την κοινωνική έκρηξη και τα ριζοσπαστικά δυναμικά του 68 -ως εκ τούτου είναι ακόμη πιο κοντά στην παραδοσιακή λαϊκομετωπική κομμουνιστική μήτρα και στο δικό της τριτοδιεθνιστικό πολιτιστικό παράδειγμα.

Ήδη, όμως, η επίκληση του «εθνικού δρόμου», ακόμη και αν αυτός είναι όπως τον θέλει ο Χρουστώφ και ο Σουσλώφ, δημιουργεί ένα πρώτο σημείο διαχωρισμού με την σοβιετική παντοδυναμία και ηγεμονία στο διεθνές ΚΚ. Ο τολιατισμός δεν κινείται, όπως ο μαοϊσμός, στην λογική της εναλλακτικής διεθνούς στρατηγικής αλλά στα νερά του δικαιώματος στην «εθνική διαφορά» και στην εθνική χάραξη ειρηνικής στρατηγικής από κάθε ΚΚ. Ακόμη και έτσι, οι «τολιατικοί» συγκροτούνται σε όλο το ευρωπαϊκό ΚΚ του '60 ως μια πρωτοευρωκομμουνιστική και «δεξιά ανανεωτική» αντιπολίτευση προς την φιλοσοβιετική γραμμή (το περίφημο ιταλικό «παράδειγμα» στην ελληνική ΕΔΑ). Στο σημείο αυτό, ο τολιατισμός του Τολιάτι και των επιγόνων του, ανοίγει τον δρόμο για να συγκροτηθεί γύρω στο 1968 ο ευρωκομμουνισμός, ως ένας δυτικός κομμουνισμός ανεξάρτητος από το διεθνές κέντρο της Μόσχας.

2. Οι όροι γέννησης του ευρωκομμουνισμού και η βασική διακλάδωσή του σε γαλλικό και ιταλικό κλάδο

Το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα γεννιέται κυρίως ως η εξέλιξη του τολιατισμού (ΛΜ - εθνικοί δρόμοι- ειρηνικό πέρασμα) σε μια ευρωπαϊκή συγκυρία όπου από την μια πλευρά αποδιοργανώνεται/μετασχηματίζεται μέσα από τον γαλλικό και τον ιταλικό Μάη αλλά και μέσα από την συγκυρία της κρίσης των δικτατοριών το δυτικό ευρωπαϊκό σύστημα διακυβέρνησης και αντιπροσώπευσης και αναπτύσσονται ισχυρά εργατικά, νεολαιίστικα και πολύμορφα κοινωνικά ριζοσπαστικά δυναμικά (και ως νέο ταξικό/ εργατικό κίνημα και ως νέο κίνημα της νεολαίας και ως νέα μεταϋλιστικά κοινωνικά κινήματα όπως το γυναικείο, το κίνημα στην σεξουαλική διαφορά, το περιβαλλοντικό κ.α.) και από την άλλη διαρρηγνύεται μετά την καταστολή της Πράγας συνολικά η νομιμοποίηση του ανατολικού γραφειοκρατικού καπιταλισμού μέσα στο ευρωπαϊκό ΚΚ. Δημιουργείται δηλαδή ένα «κενό εξουσίας», υλικό αλλά και ιδεολογικό/συμβολικό, ένα κενό που στην Ιταλία φτάνει, κατά την γνώμη μου, από το 1968 ως το 1977 **σε μια παρατεταμένη ηγεμονική κρίση και στα όρια μιας επαναστατικής κατάστασης**, κατά την έννοια που δίνει ο Λένιν στην «Χρεωκοπία της Β' Διεθνούς». Ο ευρωκομμουνισμός είναι κατ' αρχήν η στρατηγική της κυβερνητικής και κρατικής μετριοπαθούς κάλυψης αυτού του κενού, αυτής της κρίσης, αξιοποιώντας αλλά και χειραγωγώντας ή και καταστέλλοντας ακόμη τα νέα ταξικά και κοινωνικά ριζοσπαστικά δυναμικά. Είναι, επίσης το σημείο μετάβασης της Αριστεράς από το ΛΜ προς την ολοκληρωμένη «εθνική ενότητα» και οριακά προς το Εθνικό Μέτωπο.

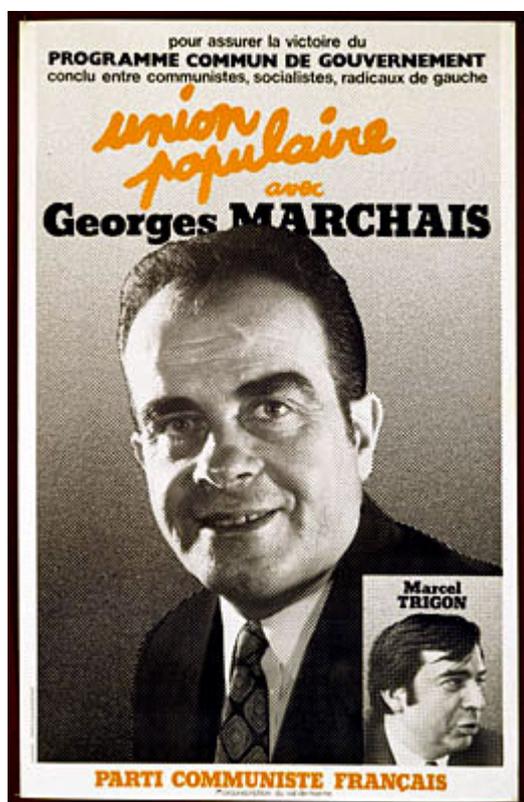
Η διαχείριση των εργατικών και φοιτητικών κινήματων του Μάη ή έστω η αντιμετώπισή τους από τα δυτικά ΚΚ (αρχικά απορριπτική και εχθρική από το Γαλλικό ΚΚ, πολύ πιο ευέλικτη αλλά πάντως επιφυλακτική και καιροσκοπική από το PCI μεταξύ 1968 και 1973) είναι και η πρώτη βάση για μια ανάκαμψη της κομμουνιστικής Αριστεράς (που φτάνει το 35 % στη Ιταλία το 1976) αλλά και για έναν κοινωνικό εμπλουτισμό της που ανοίγει δυνατότητες ενισχυμένης αντιπροσώπευσης, κυβερνησιμότητας και διοχέτευσης της ορμής του κινήματος σε μια κατεύθυνση κρατικής του αξιοποίησης, εφαρμογής και εγκόλπωσης. Σε κάθε περίπτωση, η παρέμβαση του PCI στο εργατικό και στο νεολαιίστικο κίνημα του 1969-1973 είναι μια αντιφατική παρέμβαση που απομονώνει και αντιπαλεύει τις πιο αντικαπιταλιστικές/επαναστατικές του όψεις καθώς και τις αντίστοιχες πολιτικές ομαδοποιήσεις (διαγραμμένοι του PCI, εργατισμός, αυτονομία, μαοϊσμός, ελευθεριακός χώρος) αλλά και συμβάλλει σε κάποιον βαθμό στην παγίωση των εργασιακών συμβουλίων και στην επίτευξη πολύ σημαντικών κατακτήσεων όπως το Statuto dei lavoratori, οι 150

ώρες κ.α.

Αν η διαφοροποίηση από την μπρεζνιεφική καταστολή της Πράγας τον Αύγουστο του 1968 είναι η γενέθλια πράξη των ευρωκομμουνιστικών ηγεσιών και κομμάτων (με αφετηρία το Ιταλικό, αν και όχι με πολύ μεγάλη οξύτητα, το Γαλλικό με πολλή προσοχή, εντονότερα το Ισπανικό και το ΚΚΕ Εσωτερικού), η πορεία προς μορφές πραγματικής ή απλώς επιθυμητής διακυβέρνησης αναδεικνύει τον πυρήνα της ευρωκομμουνιστικής στρατηγικής. **Εδώ, υπάρχει μια πολύ σοβαρή διακλάδωση.** Ο ένας κλάδος οδηγεί προς το Κοινό Πρόγραμμα της Αριστεράς στην Γαλλία από το 1972 και εξής, που αποτελεί ουσιαστικά μια επικαιροποίηση της λμ γραμμής υπό πιο σύγχρονες και σχετικά κινηματικές συνθήκες, με έντονο το στοιχείο των εθνικοποιήσεων και της κοινωνικής αναδιανομής. Δεν είναι τυχαίο που αυτή η εφαρμογή του ευρωκομμουνισμού θα προσελκύσει τον Πουλαντζά και θα τον μετατρέψει από αλτουσεριανό ή γκραμισιανό λενινιστή σε «αριστερό ευρωκομμουνιστή». Είναι όντως η πιο «αριστερή» διακλάδωση και εφαρμογή του ευρωκομμουνιστικού πειραματισμού, ξεκινώντας από την υπογραφή του Κοινού Προγράμματος το 1972 και φτάνοντας στην κυβέρνηση του Μιτεράν και των κομμουνιστών στα 1981-1983, μέσα από τα αλλεπάλληλα ζικ-ζακ στις σχέσεις κομμουνιστών και σοσιαλιστών στην Γαλλία. Αυτή η διακλάδωση, αν και οδηγεί τελικά στην αποτυχία και στην νεοφιλελεύθερη στροφή της σοσιαλδημοκρατίας, είναι ουσιαστικά και η μόνη γνήσια και ελπιδοφόρα ρεφορμιστική διακλάδωση του ευρωκομμουνισμού στην Ευρώπη, όπου η κομμουνιστική Αριστερά εμπλέκεται πρακτικά στην διαμόρφωση και εφαρμογή ενός ρεφορμιστικού/ριζικά κεϋνσιανού και όχι σύγχρονα σοσιαλδημοκρατικού (απλώς αναδιανεμητικού ή ακόμη χειρότερα σοσιαλφιλελεύθερου) πολιτικού προγράμματος.

Η άλλη διακλάδωση είναι η πολύμορφη και βαθειά συντηρητική «ιταλική διακλάδωση». Η ιταλική διακλάδωση, αν και κατάγεται και αυτή από τον λμ και τον κομμουνιστικό μετωπικό μεταρρυθμισμό, οδηγεί σε ένα μέτωπο που δεν είναι πια καθαρόαιμο ΛΜ ή αντιμονοπωλιακό μέτωπο (των αντιμονοπωλιακών δυνάμεων, της συμμαχίας του λαού με την προοδευτική και αντιμονοπωλιακή/αντιφασιστική αστική τάξη) αλλά ένα «εθνικό μέτωπο» και μια «εθνική αντιφασιστική στρατηγική» που φτάνει μέχρι την δημοκρατική Δεξιά και πιθανόν και την μη ακραία Ακροδεξιά. Η ανάγνωση της τραγωδίας της Χιλής από τον Μπερλίνγκουερ (Σκέψεις πάνω στην Ιταλία μετά τα γεγονότα της Χιλής, σε Ρινασιτά, 28-9-73 και 5 και 9 -10-1973, στο Ε.Μπερλίνγκουερ «Ο ιστορικός συμβιβασμός», Αθήνα 1977, Θεμέλιο, σελ. 101-133) εντοπίζεται κυρίως στο ότι δεν είναι σωστό στην Ιταλία, ως χώρα του ΝΑΤΟ και του δυτικού συνασπισμού, να υπάρξει ένα καθαρό αριστερό αντιμονοπωλιακό μέτωπο που θα αποσπάσει την εξουσία από την Δεξιά, ακόμη και με ένα 51%. Μια τέτοια ρηκτική πόλωση θα ενισχύσει την «στρατηγική της έντασης» και την πορεία προς τον εμφύλιο πόλεμο, όπως συνέβη στην

Χιλή. Σε συνθήκες πόλωσης, τα μεσαία και καθολικά στρώματα θα τραβηχτούν με την αντίδραση. Άρα, η ταξική πόλωση, ακόμη και ως λμ πόλωση του αντιμονοπωλιακού μπλοκ με το μονοπωλιακό/δεξιό/αντιδραστικό, θα είναι καταστροφική. Προέχει μια συμμαχία των αριστερών και των προοδευτικών με τους καθολικούς, η οποία προϋποθέτει τελικά μια συμμαχία του PCI ακόμη και με την Χριστιανική Δημοκρατία ως εκπρόσωπο του καθολικού, του μικροαστικού και του επιχειρηματικού κόσμου, μια ολική πολιτική συναίνεση. Έτσι, η αντιδεξιά δυναμική του ΛΜ διαρρηγνύεται και το ΛΜ ανοίγει προς ένα φιλοδημοκρατικό Εθνικό Μέτωπο, εντός του NATO και του καπιταλιστικού κόσμου σε κάθε περίπτωση, και κατά της «εκτροπής».

Η πρακτική εφαρμογή αυτής της πολιτικής αποτυπώνει την απορία και αμηχανία όλων των βασικών παικτών στην Ιταλία του '70, τόσο μιας χριστιανοδημοκρατίας και ενός συστημικού πεντακομματισμού, που έχουν φθαρεί από την επαναστατική/εξεγερσιακή έξαρση της περιόδου 1968-1973 και ιδίως τους μεγάλους εργοστασιακούς, νεολαιίστικους αλλά και αστεακούς κοινωνικούς αγώνες, με μια εργατική δυναμική κοινωνικού ελέγχου εξαιρετικά ισχυρότερη από την γαλλική, όσο και μιας νόμιμης κομμουνιστικής Αριστεράς που αφομοιώνει τμήμα αυτής της δυναμικής αλλά δεν επιθυμεί να την εκφράσει σε μια επαναστατική κατεύθυνση (έχει παραιτηθεί ήδη από το 1944 από την εκδοχή αυτήν με την «Στροφή του Σαλέρνο») ούτε και μπορεί να την εκφράσει σε μια πραγματικά μεταρρυθμιστική κατεύθυνση, αφού δεν μπορεί αλλά και φοβάται να σπάσει τον αποκλεισμό και την περικύκλωσή της στην δημόσια ζωή της χώρας (ή, όπως θα πει αργότερα ο Ινγκράο, έχοντας απολέσει την εθνική κυβερνητική ικανότητα λόγω της οικονομικής

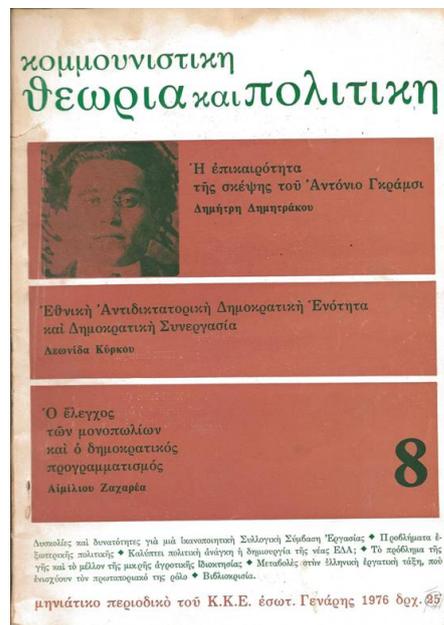
κρίσης).

Ως συνέπεια αυτής της περίπλοκης κατάστασης, ο ιταλικός κομμουνισμός, έχοντας διακηρύξει σε όλους τους τόνους την ανεξαρτησία του από την Μόσχα και την παραμονή του στην Δύση και το NATO, κάνει το μεγάλο άλμα: στηρίζει από το 1977 και εξής ένα κοινό πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων μαζί με την Χριστιανοδημοκρατία και τα συστημικά κόμματα, το οποίο δεν είναι καν ένα φιλολαϊκό πρόγραμμα κενσινανής αναδιανομής. **Είναι ένα**

πρόγραμμα «ηθικοποίησης, αναλογικοποίησης και σεβασμού της λιτότητας» (βλ. και σε Μαντέλ ο.π. σελ. 206 επ., Μπαλαμπανίδη ο.π. σελ. 154 επ.) , αποδοχής των όρων διεθνούς δανεισμού της Ιταλίας, μη διόγκωσης των δημοσίων δαπανών και αποπληθωρισμού, μη εθνικοποιήσεων, ενίσχυσης της «ασφάλειας της δημοκρατίας» κατά του ακροαριστερού και του φασιστικού εξτρεμισμού, και , συνεπώς, και της έντονης αστυνόμευσης κλπ). Πρόκειται για ένα πρόγραμμα, το οποίο, ακόμη και αν δεν θεωρηθεί γνήσια μονεταριστικό, είναι σίγουρα ένας σώφρων προάγγελος του μονεταρισμού της περιόδου Κράξι στην δεκαετία του '80. Επίσης, είναι ένα πρόγραμμα -το οποίο θα καταρρεύσει με την δολοφονία του Μόρο τον Μάιο του 1978- το οποίο, σε επίπεδο θεσμών, όχι μόνο δεν αγγίζει το παρακράτος του Αντρεότι και την αντιδημοκρατικότητά του αλλά υποκύπτει και στην ακραία αντιτρομοκρατική υστερία της περιόδου 1976-1978 με σοβαρές αυταρχικές παραχωρήσεις στο επίπεδο της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου (Δ. Μπελαντής «Αριστερά και Εξουσία», ο.π. σελ. 172-173, όπου και αναφορά στο θεώρημα Καλότζερο και την τάση ποινικοποίησης της αριστερής ανατρεπτικής πολιτικής στην Ιταλία του '70). Συνολικά, το πείραμα του Ιστορικού Συμβιβασμού μπορεί να αίρει βραχυχρόνια την απομόνωση της κομμουνιστικής Αριστεράς αλλά δεν εκδημοκρατίζει σε βάθος το ιταλικό κράτος. Το πείραμα του Ιστορικού Συμβιβασμού καταρρέει με την δολοφονία του ηγέτη της Χριστανοδημοκρατίας Άλντο Μόρο και την σοβαρή πολιτική κρίση που ξεσπά λόγω αυτής. Όμοια, σε κάποιον βαθμό, με το πείραμα του Ιστορικού Συμβιβασμού είναι και τα ευρωκομμουνιστικά πειράματα στην Ισπανία και στην Ελλάδα, τα οποία ακολουθούν αρχικά περισσότερο την ιταλική διακλάδωση παρά την γαλλική εντός του ευρωκομμουνισμού. Η ομοιότητα της ιταλικής με την ισπανική και ελληνική περίπτωση, έγκειται στο ότι η ιταλική περίπτωση είναι μια περίπτωση πανδημοκρατικής αποτροπής της φασιστικής ή δικτατορικής έκτακτης ανάγκης, ενώ η ισπανική και η ελληνική είναι περιπτώσεις μιας παράνομης κομμουνιστικής στρατηγικής για την εθνική πανδημοκρατική ανατροπή και υπέρβαση μιας έκτακτης ανάγκης και συγκεκριμένα μιας στρατιωτικής δικτατορίας, στην Ισπανία και με παραδοσιοκρατικά - ημιφασιστικά χαρακτηριστικά.

Τόσο το ΚΚΕ Εσωτερικού με την πολιτική «μη ανατρεπτικής και εξελικτικής διαδοχής της δικτατορίας από την δημοκρατία» (αποδοχή της φιλελευθεροποίησης Μαρκεζίνη και των επικείμενων εκλογών Μαρκεζίνη- Παπαδόπουλου) και στην συνέχεια με την μεταπολιτευτική στρατηγική της **Εθνικής Αντιδικτατορικής Δημοκρατικής Ενότητας** (ΕΑΔΕ) και των «Στόχων του Έθνους», όσο και το ΚΚ Ισπανίας με την στρατηγική της Εθνικής Συμφιλίωσης ωθούν στην διαμόρφωση ενός πανδημοκρατικού και αντιδικτατορικού εθνικού μπλοκ που θα απομονώσει τα δικτατορικά και φασιστικά στοιχεία ή και απλώς τα πιο ακραία από αυτά. Παρά το ότι το πρόγραμμα του ισπανικού ΚΚ στην περίοδο της «Εθνικής Συμφιλίωσης» είναι πιο προωθημένο κοινωνικά από εκείνο της ΕΑΔΕ, είναι προφανές και στα δύο ότι η λογική της «δημοκρατικής εθνικής συμμαχίας» είναι στα δεξιά του λμ και περιλαμβάνει το πολύ μεγάλο τμήμα της αστικής τάξης, το οποίο μπαίνει ή μπορεί έστω να μπει σε μια ομαλή δημοκρατική εξέλιξη και σε μια προοπτική εξευρωπαϊσμού της χώρας. Ενώ στο ΛΜ υπάρχει δυναμικά και συχνότατα και πρακτικά η τάση προς την ταξική συνεργασία και την «εθνική ενότητα» σε βάρος των αντικαπιταλιστικών τάσεων και πειραματισμών, αλλά αυτή η «εθνική ενότητα» έχει μια αριστερή αντιφασιστική, προοδευτική και αντιμονοπωλιακή κατεύθυνση, στα πειράματα τύπου ΕΑΔΕ αναπτύσσεται μια ευρύτατη «εθνική ενότητα» που περιλαμβάνει σχεδόν το σύνολο του αστισμού, ακόμη και εκείνο το τμήμα του, το οποίο, παρά την τυπική νομιμοφάνειά του, απεργάζεται αντιδραστικές λύσεις, ακόμη και λύσεις ελεγχόμενης εκτροπής (όπως η περίπτωση του Φρ. Κοσσίγκα το 1978 ως Υπουργού Εσωτερικών κατά την υπόθεση Μόρο βλ. και σε Λ. Σάσα «Η Υπόθεση Μόρο», Αθήνα 2002, Πατάκης).

Τα ίδια αυτά κόμματα, τα οποία στην αρχή στηρίζουν ακόμη και την δημοκρατική Δεξιά του Καραμανλή ή του Σουάρεθ χάριν της παγίωσης της δημοκρατίας, στην συνέχεια υπερκερνώνται από σοσιαλιστικά κόμματα, τα οποία αρχικά επενδύουν περισσότερο στον κοινωνικό ριζοσπαστισμό (από το ΠΑΣΟΚ στην Ελλάδα, από το PSOE στην Ισπανία). Η πολιτική του δογματικού ευρωκομμουνισμού έχει μετατοπίσει τα ευρωκομμουνιστικά ΚΚ με έναν άκαμπτο τρόπο αρχικά στα δεξιά της υπαρκτής σοσιαλδημοκρατίας. Ουσιαστικά, σε όλα τα κόμματα της «ιταλικής διακλάδωσης» (ιταλικό, ελληνικό, ισπανικό), αυτό που αρχικά ξεκινά με λμ όρους ως μια εκδοχή της σταδιακής σοσιαλιστικής στρατηγικής, καταλήγει να γίνει στην πορεία μια στρατηγική πανεθνικού εκδημοκρατισμού του κράτους και άρσης/αποτροπής της φασιστικοποίησής του με όρους όχι μιας λαϊκής κοινωνικής

συμμαχίας (ή ενός ιστορικού μπλοκ των υποτελών τάξεων) αλλά ενός πανεθνικού μπλοκ των δημοκρατικών δυνάμεων της χώρας, ενός πανεθνικού αστικοδημοκρατικού μπλοκ που συμφιλιώνει τους βασικούς ταξικούς ανταγωνιστές και -βεβαίως- υποτάσσει το ανταγωνιστικό στο συμφιλιωτικό κοινωνικό ρεύμα.

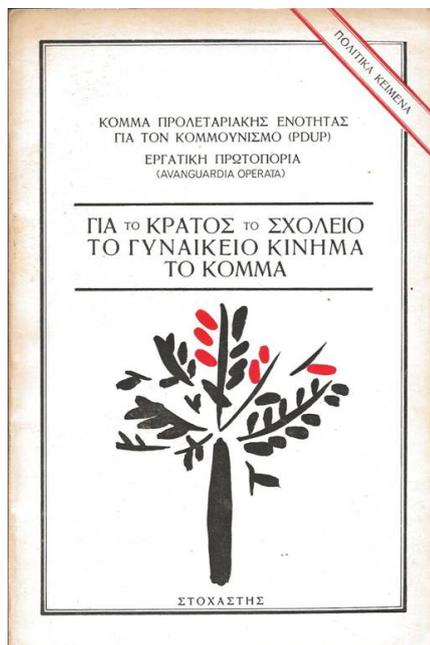
3. Ορισμένες θετικές δημοκρατικές όψεις του ευρωκομμουνισμού ως ρεύματος του ΚΚ: κομματική και κινηματική δημοκρατία, νέα κινήματα, κοινωνία των πολιτών

Ήδη, η σταδιακή απόσχιση των ευρωκομμουνιστών από το μπλοκ των φιλοσοβιετικών ΚΚ, η οποία επισημοποιείται ουσιαστικά στην Συνδιάσκεψη των ΚΚ στο Ανατολικό Βερολίνο το 1976 (και σε Μπαλαμπανίδη ο.π. σελ. 238, Μαντέλ ο.π. σελ. 65 επ.), λειτουργεί όχι μονοδιάστατα προς μια αρνητική και ρεφορμιστική κατεύθυνση, όπως θα ήθελε μια ερμηνεία, η οποία βλέπει το φιλοσοβιετικό κομμουνιστικό μπλοκ ως εγγυητή και θεματοφύλακα της επαναστατικής καθαρότητας. Αυτό δεν ισχύει όχι μόνο επειδή ο γραφειοκρατικός καπιταλισμός της Ανατολής δεν ήταν στα 1976 στο ελάχιστο σοσιαλισμός αλλά και επειδή το φιλοσοβιετικό ΚΚ (όπου ουσιαστικά ανήκε και το γαλλικό ΚΚ το 1968, παρά τις τάσεις ανεξαρτησίας του) σε καμία περίπτωση δεν αντιπροσώπευε μια εναλλακτική προς τον καπιταλισμό επαναστατική στρατηγική και σεβόταν πλήρως τις ισορροπίες του Ψυχρού Πολέμου παρά την επαναστατική ρητορεία του. Αυτό δεν αναιρεί, όμως, το γεγονός ότι το ευρωκομμουνιστικό εγχείρημα αποσκοπεί σε μια **πιο οργανική κυβερνητίστικη στρατηγική από εκείνη του φιλοσοβιετικού κομμουνιστικού ρεύματος και σε μια πιο βαθειά συστημική ενσωμάτωση και ένταξη**. Αυτός είναι και ο στρατηγικός του ορίζοντας, άλλωστε, και γι' αυτό αναπτύσσει και αυτό, όπως και οι φιλοσοβιετικοί, μια έντονη εχθρότητα προς τον αριστεριστικό παιδισμό ή εξτρεμισμό, τον «γκωσσιισμό», αλλά και προς την αναρχία (βλ. και την κριτική του Καρίγιο στους υπεραριστερούς/ αναρχικούς στο «Ευρωκομμουνισμός και κράτος», Αθήνα 1978, Θεμέλιο, σελ. 150 επ. ή πιο αναλυτικά στα «Προβλήματα του σοσιαλισμού σήμερα», Αθήνα 1975))

Σε κάθε περίπτωση, η ρήξη με τη Μόσχα ανοίγει εντός της ευρωπαϊκής κομμουνιστικής Αριστεράς γόνιμα ζητήματα, όπως αυτό της κριτικής στην μορφή «γραφειοκρατική κοινωνία της Ανατολής» ή «Υπαρκτός Σοσιαλισμός» (αν και η πλειονότητα των ευρωκομμουνιστών μένει στο τροτσικιστικό σχήμα της μεταβατικής κοινωνίας με γραφειοκρατική παραμόρφωση, χαρακτηρίζοντας τις ανατολικές κοινωνίες ως βασικά «σοσιαλιστικές») και της σύνδεσης του σοσιαλισμού με την δημοκρατία. Παρά το ότι ο mainstream ευρωκομμουνισμός του PCI (όχι όμως και ο ύστερος Πουλαντζάς) εννοεί ως δημοκρατία του σοσιαλισμού περίπου κάτι σαν την αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία πάνω-κάτω με

κάπως περισσότερη συμμετοχή στην καθημερινότητα, ιδίως μέσα από το τελευταίο βιβλίο του Ν.Πουλαντζά («Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός» (1978), Αθήνα 1984) και ιδίως εν όψει του γαλλικού Κοινού Προγράμματος ανοίγει η συζήτηση για την σχέση άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στο σοσιαλιστικό κράτος και για την σύζευξή τους ή πάντως κάποιον συνδυασμό τους, υπό το επιχείρημα ιδίως του Πουλαντζά (με το οποίο και δεν συμφωνώ) ότι η αποκλειστικότητα της άμεσης δημοκρατίας διακυβεύει συνολικά την σοσιαλιστική δημοκρατία υπέρ του μονοκομματικού κράτους και της γραφειοκρατικοποίησης, καταργεί αναγκαστικά τον σοσιαλιστικό πλουραλισμό. Σε αυτό το σημείο η θέση του Πουλαντζά δέχεται την ενδιαφέρουσα κριτική του Α. Βεμπέρ (τότε ακόμη μαρξιστή και νεοτροτσκιστή) περί της ακόμ-δυνατότητας -εφαρμογής μιας επαναστατικής άμεσης δημοκρατίας στον σύγχρονο δυτικό κόσμο (συζήτηση Πουλαντζά-Βεμπέρ σε «Θέσεις» τ. 27/1989 σελ. 33 επ.). Σε κάθε περίπτωση, αυτή η συζήτηση για την σοσιαλιστική δημοκρατία, η οποία ξαναανοίγει το ζήτημα των συμβουλίων, ενεργοποιώντας και την εμπειρία του Μάη και του ιταλικού Μάη και θερμού φθινοπώρου, θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να λάβει δημόσια διάσταση χωρίς το εγχείρημα του ευρωκομμουνισμού. Ακόμη και αν ο ευρωκομμουνισμός μάλλον σέβεται τις σοσιαλδημοκρατικές αντιρρήσεις του Ν. Μπόμπιο προς την σοσιαλιστική δημοκρατία, γίνεται αναγκαστικά το θερμοκήπιο αυτής της μετά τον Μάη πολύ σημαντικής συζήτησης για τις καταστατικές αρχές της δημοκρατίας ως μορφής κυριαρχίας, που δεν θα επαναληφθεί σοβαρά ποτέ μετά το 1980.

Αυτή η δημοκρατική και αντιγραφειοκρατική δυναμική, η οποία ενυπάρχει έστω εμβρυακά στην ευρωκομμουνιστική ρήξη με την Μόσχα, εξηγεί, άλλωστε, και την ανάπτυξη και ενδυνάμωση αριστερών και ριζοσπαστικών τάσεων εντός του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος και απόψεων που ασπάζονται μια αριστερόστροφη και όχι μια σοσιαλδημοκρατική κριτική προς τον σταλινισμό και το σοβιετικό μοντέλο, όπως ενδεικτικά το ρεύμα Αλτουσέρ στην Γαλλία, παρά τα όποια προβλήματά του, η τάση Καρρά - Μπριλάκη αλλά και Πουλαντζά - Ελεφάντη στο Παρίσι και στην συνέχεια η τάση της «Β' Πανελλαδικής» ή του «Κ» μέσα και από το ΚΚΕ Εσωτερικού, η αριστεροδέξια περίπτωση Κλαουντίν - Σεμπρούν στην Ισπανία, το ρεύμα του Πιέτρο Ινγκράο και οι καταβολές του όπως το «Μανιφέστο», το ΡDUP και η «Προλεταριακή Δημοκρατία» στην Ιταλία κ.α. Το ίδιο το ευρωκομμουνιστικό επιχείρημα υπέρ της εσωκομματικής δημοκρατίας γίνεται όπλο στα χέρια των αριστερών αντιπολιτεύσεων εντός αυτών των ΚΚ και αναδεικνύει αντιφάσεις στην πρακτική των ευρωκομμουνιστικών ΚΚ. Παρά την δημοκρατική επίκληση αυτών των ΚΚ, η απάντηση στους από τα αριστερά διαφωνούντες είναι είτε η καταστολή (στο ΚΚΕ Εσωτερικού με την Πανελλαδική ή στο ΡCΙ με την αποπομπή των αριστερών Ινγκραϊστών, δηλαδή του «Μανιφέστο») ή η πιο σώφρων αποσιώπηση και ο στιγματισμός των διαφωνούντων ως «ελιτιστών διανοουμένων» (όπως στο ΚΚ Γαλλίας με τους αλτουσεριανούς).

Επίσης, δεν είναι καθόλου άνευ σημασίας το ζήτημα της σχέσης μαρξιστικού κόμματος και

κοινωνικών/μαζικών κινήματων. Ο ευρωκομμουνισμός ανοίγει την συζήτηση υπέρ της κατάργησης των κοινωνικών κινήματων **ως ιμάντων μεταβίβασης του κόμματος της πρωτοπορίας.** Ανοίγει, επίσης, ξανά την συζήτηση για την σχέση κόμματος και εργατικής τάξης, αμφισβητώντας (Πουλαντζάς και πάλι, οπ.π.) την αντίληψη μιας απόλυτης εξωτερικότητας εισαγωγής της συνείδησης από το εργατικό κόμμα στην εργατική τάξη, κατά το μοντέλο του Κάουτσκι και του Λένιν στο «Τι να κάνουμε» και στο «Ένα βήμα μπρος, δύο βήματα πίσω» και μιας άκαμπτης και ιεραρχικής λειτουργίας στο κόμμα νέου τύπου - συζήτηση στην οποία έχει παρέμβει κριτικά η Λούξεμπουργκ από το 1904 με τα «Οργανωτικά Ζητήματα της Ρώσικης Σοσιαλδημοκρατίας» και ο Τρότσκι με το έργο του «Τα πολιτικά μας καθήκοντα». Η ευρωκομμουνιστική προβληματική, χωρίς να δέχεται πάντοτε

την επικυριαρχία του αυθόρμητου επί του συνειδητού ή την άρση του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, αποδέχεται την σχετική αυτονομία των μαζικών κινήματων και ουσιαστικά και την σχέση αλληλοτροφοδότησης του μαρξιστικού κόμματος με τα μαζικά και κοινωνικά κινήματα. Τα κινήματα δεν είναι μαριονέτες ή ιμάντες των μαρξιστικών κομμάτων, έχουν την δική τους αυτόνομη λειτουργία, την δική τους δυναμική και δυνατότητα χάραξης πολιτικής, η στρατηγική δεν ανήκει μόνο στο κόμμα αλλά και στο κίνημα. Το μαρξιστικό κόμμα ενισχύει αυτήν την λειτουργία, δεν την αίρει, δεν την χειραγωγεί, δεν την «κατασκευάζει», δεν την «επινοεί». Αυτή η αντίληψη περί σχετικής αυτονομίας των κινήματων από τα κόμματα συνιστά ένα σημαντικό προχώρημα για το κομμουνιστικό και εργατικό κίνημα, υπό έναν όρο όμως: *ότι η σχετική αυτονομία των κινήματων δεν σημαίνει την ανευθυνότητα των αριστερών κομμάτων, την απέκδυση κάθε πολιτικής ευθύνης τους και ιδίως την μη στήριξη των κινήματων υπό το πρόσχημα της «αυτονομίας» τους, ένα επιχείρημα που αξιοποιήθηκε αρκετά από την ηγετική ομάδα του ΣΥΡΙΖΑ κατά την πορεία της προς την διακυβέρνηση.*

Βεβαίως, αυτή η ρητορική δεν σήμανε πάντοτε ούτε την τήρηση της δημοκρατίας εντός των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων, ούτε τον σεβασμό της αυτονομίας των κινήματων από αυτά, αν και αυτές οι κατευθύνσεις ήταν πιο σεβαστές εδώ από ό,τι στα φιλοσοβιετικά ΚΚ. Όμως, υπάρχουν και σημαντικά ευρωκομμουνιστικά αντιπαραδείγματα, όπως η καθαίρεση της ηγεσίας Καρρά - Μπριλάκη στο ΚΚΕ Εσωτερικού το 1972-1973, η διαγραφή της

πλειοψηφίας του Ρήγα Φεραίου από την ηγεσία του ΚΚΕ Εσωτερικού το 1978, οι διαδοχικές διαγραφές των φιλοσοβιετικών από τον Καρίγιο στο ΚΚ Ισπανίας μεταξύ 1968 και 1980, η διαγραφή του 'Μανιφέστο' από το πρωτοευρωκομμουνιστικό PCI το 1969, η φοβισμένη στάση του Εσωτερικού απέναντι στο Πολυτεχνείο του '73 κ.α. Επίσης, η ενίσχυση της θεματικής του «νόμου και τάξης» από το PCI του Ιστορικού Συμβιβασμού σίγουρα δεν ενίσχυσε ούτε την λειτουργία ούτε την αυτονομία των μαζικών κινημάτων και ιδίως του νεολαϊστικού κινήματος των πόλεων. Επίσης, η έντονη καταγγελία και της υπόνοιας ακόμη κινηματικής πολιτικής βίας από το PCI οδηγεί σε μια πολύ έντονη και τελικά βίαιη αντιπαράθεση ανάμεσα στο PCI και σε «ακραίους» τομείς του κινήματος.

Τέλος, αλλά όχι πιο ασήμαντο, η ευρωκομμουνιστική οπτική για τα κινήματα εισάγει ισχυρά εντός του λόγου του ΚΚ το στίγμα των «**νέων κοινωνικών κινήματων**» και των κινήματων που αργότερα θα προσδιορισθούν ως **κινήματα μεταϋλιστικού χαρακτήρα**, μεταξύ αυτών και τα κινήματα στην «διαφορά» και στην «ετερότητα». Αυτό συνεπάγεται -στην δεκαετία του 1970- την μετατόπιση από μια τριτοδιεθνιστική αποκλειστικά εργατοκεντρική ή εργατίστικη οπτική προς μια πιο πλουραλιστική οπτική των κοινωνικών υποκειμένων στον σύγχρονο καπιταλισμό. Από αρκετούς αναλυτές, αυτό συνδέεται και με την αλλαγή της εργατικής ταξικής σύνθεσης στην Δύση, με την περίφημη «τριτογενοποίηση» (Ντ. Σασούν «Εκατό χρόνια σοσιαλισμού- η δυτικοευρωπαϊκή Αριστερά στον 20ο αιώνα- τ. Β' Κρίση και Προοπτικές», Αθήνα 2001, Καστανιώτης, σελ. 279 επ., 339 επ.), με την αύξηση του γυναικείου και του μεταναστευτικού εργατικού πληθυσμού καθώς με την ενίσχυση των λευκών κολάρων έναντι των γαλάζιων κολάρων σε συνδυασμό και με την μεταφορά μεγάλου τμήματος της μεταποίησης εκτός των δυτικών χωρών. Σε κάθε περίπτωση, ήδη με τα κινήματα του Μάη '68 ανοίγει ένας μεγάλος κύκλος κινηματικών δράσεων που αναφέρονται σε μη ταξικές αντιθέσεις και ιδίως σε αντιθέσεις, οι οποίες

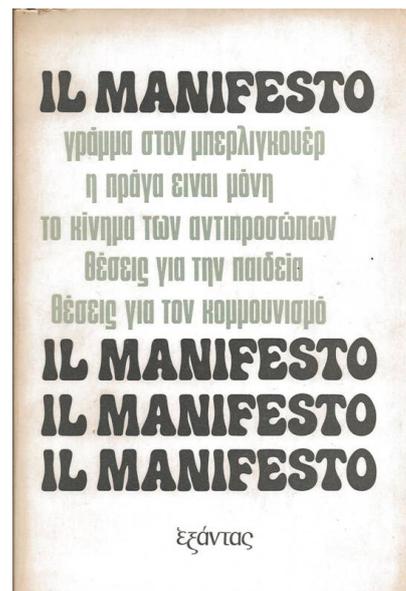
α) είτε προέρχονται από το προκαπιταλιστικό ταξικό παρελθόν, όπως η πατριαρχία (βλ. πολύ ενδεικτικά σε Λ.Καστελίνα -Κόμμα Προλεταριακής Ενότητας « Για την οικογένεια και το διαζύγιο», σε Κόμμα Προλεταριακής Ενότητας για τον Κομμουνισμό- Εργατική Πρωτοπορία « Για το κράτος, το σχολείο, το γυναικείο κίνημα, τον κομμουνισμό» , Αθήνα 1979, Στοχαστής, σελ. 137 επ.)

β) είτε συνδέονται, αντίθετα, με το ύστερο καπιταλιστικό παρόν, όπως οι οικολογικές και περιβαλλοντικές προκλήσεις και η επιστροφή της ρομαντικής κριτικής στην τεχνοκρατία

γ) είτε αφορούν διακρίσεις και καταπιέσεις που σχετίζονται με την «ταυτότητα» και την «διαφορετικότητα» στον ύστερο καπιταλισμό (identity politics) και με διακρίσεις όχι ταξικές

ή όχι αυστηρά ταξικές, όπως οι διακρίσεις φυλής, εθνότητας, σεξουαλικού προσανατολισμού, κοινωνικού φύλου κλπ. Πράγματι, η υλική και συμβολική πραγματικότητα του Μάη ανοίγει αυτές τις αντιθέσεις και τις καθιστά αντικείμενο μαζικών αγώνων και διεκδικήσεων.

Μια από τις θετικές διαστάσεις της ευρωκομμουνιστικής στροφής είναι το γεγονός ότι ορισμένα ΚΚ παύουν να αντιμετωπίζουν αυτά τα ζητήματα ως «περιθωριακά» ή και «εκφυλιστικά» ακόμη φαινόμενα ή ως αποπροσανατολιστικά από την ταξική πάλη, αναγνωρίζουν την δυναμική τους και τα εντάσσουν στην συλλογική τους συζήτηση και δράση, συνδέοντάς τα με τα κεντρικά πολιτικά τους διακυβεύματα και με το ζήτημα της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Ιδίως, στην Ιταλία, η κινητοποίηση για το δημοψήφισμα για το διαζύγιο συνιστά κεντρική πολιτική διεκδίκηση στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και σημείο αντιπαράθεσης με την καθολική χριστιανοδημοκρατία σε πείσμα της γραμμής του Ιστορικού Συμβιβασμού. Στην πραγματικότητα, η θεματική των νέων κοινωνικών κινημάτων και ιδίως του γυναικείου ζητήματος εγείρεται από τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα αλλά και από πιο ανατρεπτικά μαρξιστικά ρεύματα, όπως ο τροτσικισμός, πολύ προτού εγερθεί από την νέα σοσιαλδημοκρατία του «Τρίτου Δρόμου» στην δεκαετία του 1990.

Από την άλλη πλευρά, αξίζει να σημειωθεί ότι η θετική ανάδυση και επισήμανση αυτών των μη ταξικών αντιθέσεων (οι οποίες αναδεικνύονται και στην σημαντική τοποθέτηση του Κ. Φιλίνη στο συνέδριο του ΚΜΑΣ το 1981 για την «σύγχρονη κρίση του καπιταλισμού», Αθήνα, Φεβρουάριος του 1981, από πλευράς του τότε ΚΚΕ Εσωτερικού) θα ακολουθήσει μια πορεία χαρακτηριστική για την έλευση της μετανεωτερικότητας και την ανάδυση ενός αστερισμού των κατακερματισμένων ταυτοτήτων, ατομικών και συλλογικών.

Ενώ οι αντιθέσεις αυτές προβάλλονται κατ' αρχήν από τα κινήματα του Μάη ως όψεις μιας στρατηγικής **συνολικής και καθολικής επαναστατικής χειραφέτησης** (πράγμα, βεβαίως, που μπορεί κατά την έννοια της πανουργίας του Λόγου, να σημαίνει και την έλευση νέων περιεχομένων απλώς με την στολή και την μορφή του «παλαιού», όπως θα ήθελε μια οπτική που βλέπει τον Μάη ως μια αφορμή όχι για την επανάσταση αλλά για τον πολιτισμικό εκσυγχρονισμό και την θεσμική ανανέωση του ύστερου φιλελεύθερου καπιταλισμού- βλ. και Luc Boltanski-Eve Chapellot "The new spirit of capitalism", 2007), οι γυναίκες, οι

ομοφυλόφιλοι/ες, οι νέοι/ες, οι ψυχικά ασθενείς, οι μετανάστες κ.α. τονίζουν την ιδιαίτερη αποκλειόμενη ταυτότητά τους ως τμήμα και συνιστώσα της νέας πιο διάχυτης και αποκεντρωμένης αντικαπιταλιστικής σύνθεσης, ως τμήμα του σύγχρονου κοινωνικού κομμουνιστικού κινήματος, στην πορεία οι αντιθέσεις αυτές θα πάρουν όλο και περισσότερο την όψη μιας «ετερότητας» πιο κερματισμένης και πιο επικεντρωμένης ειδικά, μιας μερικής συλλογικότητας που πιο πολύ αντιπαλεύει την εκάστοτε κυρίαρχη «ταυτότητα» (ακόμη και όταν αυτή δεν ασκεί την κυριαρχία της ή παραιτείται από αυτήν) και μέσω αυτής την καταπιεστική κοινωνική ολότητα («εμείς απέναντι σε μια ομογενοποιητική και αποκλειστική ολότητα», απέναντι στον «εθνικό κορμό», που έχει αναγκαστικά ισοπεδωτικά και ολοκληρωτικά χαρακτηριστικά, ακριβώς διότι δυνάμει ενοποιεί και συνθέτει) και όλο και περισσότερο όχι μόνο παραιτείται αλλά και αντιμάχεται την οικοδόμηση ενός καθολικού χειραφετητικού προτάγματος ή και απλώς ενός δημοκρατικού κοινοτισμού (βλ. και σε Δ.Μπελαντή «Αριστερά και Εξουσία..» οπ.π. σελ. 192-199, για τα μετανεωτερικά πολλαπλά υποκείμενα). Όλο και περισσότερο αναπτύσσεται μια μερική υποκειμενικότητα, η οποία συχνά αναιρείται ακόμη και ως «υποκειμενικότητα» γενικά στο πλαίσιο ενός μεταδομιστικού λόγου για την συνεχή άρση, ανακατασκευή και επινόηση των ταυτοτήτων.

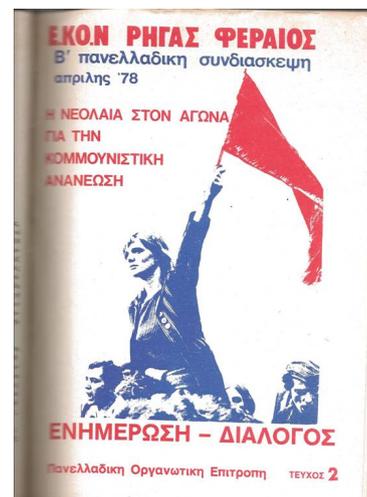
Ο ευρωκομμουνισμός είναι λοιπόν τόσο το αρχικό πολιτικό πεδίο για την ανάδειξη των νέων αντιθέσεων ως κινηματικών τόπων όσο και η απαρχή (αν και όχι αποκλειστικά, σε καμία περίπτωση) μιας πορείας αποσυνθετικής, μιας πορείας που αρνείται το καθοριστικό της ταξικής κεντρικότητας μέσα στην νέα σύνθεση, μιας πορείας που καθιστά την δεσποζουσα σε αυτά τα κινήματα όχι πια κομμουνιστική αλλά βασικά αντιεθνικιστική, αντιολοποποιητική και με μια σύγχρονη μετανεωτερική έννοια πολιτικά φιλελεύθερη. Όσο μεταβαίνουμε από τον ευρωκομμουνισμό προς την ευρωαριστερά ή προς μια πολύχρωμη αντικαπιταλιστική αριστερά, ο χώρος των «πολλαπλών υποκειμένων» θα συνδέεται όλο και περισσότερο με την Αριστερά όχι του Μαρξ αλλά του νέου πολιτικού φιλελευθερισμού και του νέου συλλογικού ατομικισμού (για την προσέγγιση της Αριστεράς ως μιας φιλελεύθερης δύναμης πλέον βλ. και σε J.Julliard «Οι Αριστερές της Γαλλίας», Αθήνα 2015, Πόλις). Η πορεία πολιτισμικής διάλυσης της έννοιας της τάξης (η αντίθεση σε αυτήν δεν ταυτίζεται, κατά την γνώμη μου, οπωσδήποτε με μια υπεράσπιση μιας παραδοσιακής ανδρικής, ετεροφυλόφιλης και βιομηχανικής ταξικής μορφής και ταυτότητας) συνδέεται, όσο μεταβαίνουμε στην ευρωαριστερά, και με μια βίαιη αμφισβήτηση της έννοιας του «λαού», που πια προσλαμβάνεται από τους ευρωαριστερούς και τους σοσιαφιλελεύθερους ως «εθνολαϊκισμός», και της έννοιας του δημοκρατικού έθνους - κράτους, έννοιας αναντικατάστατης για οποιοδήποτε εγχείρημα δημοκρατικής και σοσιαλιστικής ηγεμονικής απόπειρας. Μια έννοια των δικαιωμάτων, η οποία αναχωρεί από την σύνδεση των

δικαιωμάτων, ατομικών και συλλογικών, με την δημοκρατία, αναχωρεί από την τοπική και πολιτισμική εδαφικοποίηση των δικαιωμάτων και του κοινωνικού ζητήματος του ίδιου, δεν μπορεί να σχετίζεται με τα ιδεώδη του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού. Εκτός και αν ως κομμουνισμό ορίσουμε πια ένα νέο φυλετικό σύστημα και μια γεωγραφία οριοθέτησης και συνάντησης των επιμέρους συλλογικών ατομικισμών, έναν δικαιωματικό φιλελευθερισμό.

Μια πορεία, λοιπόν, θετική αρχικά, την οποία ενθαρρύνει ο ευρωκομμουνισμός αλλά και κάποιες εκδοχές του αριστερισμού, όσον αφορά τα νέα κινήματα και τους ταυτοτικούς αποκλεισμούς, καταλήγει μέσω της ευρωαριστεράς σε μια σοσιαλδημοκρατική/σοσιαλφιλελεύθερη συμμαχία μιας κερματισμένης μισθωτής εργασίας με συστήματα διαχείρισης και προστασίας των συλλογικών χώρων του μεταμοντέρνου. Όμως, η κατάσταση αυτή δεν επαγγέλλεται κάτι το ελπιδοφόρο: μάλλον φέρνει πιο κοντά μια γενικευμένη επαναφειδοποίηση καθώς και την επαγγελία ενός καθεστώτος φιλικού στις επαναφειδοποιήσεις, του Νέου Μεσαίωνα. Αυτό δεν αφορά μια δήθεν «αρνητική» ταυτότητα των αιτουμένων δικαιωμάτων αλλά μια μηχανική διαχείρισή τους ως συστηματική πια απόπειρα και διακύβευση. Ας σημειώσω εδώ ότι οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν αφορούν το οικολογικό κίνημα, το οποίο από την φύση του είναι ένα ολοποιητικό κίνημα και δεν μπορεί να υποστεί εγγενώς -παρά την εκδοχή του οικοκαπιταλισμού- μια φειδοποίηση ανάλογη προς τα κινήματα των ταυτοτήτων.

4. Εθνικό και διεθνικό στο ευρωκομμουνιστικό εγχείρημα

Παρά το όνομά του, ο ευρωκομμουνισμός ξεκινά ως ένα βασικά εθνοκεντρικό πολιτικό κίνημα της κομμουνιστικής Αριστεράς. Η θεωρία του Τολιάτι για τους «εθνικούς δρόμους», η επιμονή του ΚΚ Γαλλίας να μιλά για τον «σοσιαλισμό με εθνικά χρώματα» στην δεκαετία του 1970, η διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 από μια ηγετική ομάδα που προσδιορίζεται ως το «Γραφείο Εσωτερικού» του ΚΚΕ και μετά ως το ΚΚΕ Εσωτερικού, η καταγγελία των κολιγιαννικών ως της ομάδας του «εξωτερικού» ή ακόμη άκομψα και του «ΚΚΕ Εξωτερικού» «ΚΚΕξ» κλπ, τι άλλο σημαίνουν από την φανατική διεκδίκηση η γραμμή να παράγεται εντός του εθνικού κράτους από κάθε ΚΚ και όχι από τις ντιρεκτίβες του διεθνούς κέντρου, δηλαδή της Μόσχας; *Ο ευρωκομμουνισμός είναι αρχικά ένα κίνημα κομμουνιστικής εθνικής ανεξαρτησίας απέναντι στο διεθνές κέντρο, κυρίως αυτό.* Σε κάποιο κείμενό του ο Λ. Κύρκος μιλά για την γραμμή «που πρέπει να μυρίζει θυμάρι». Τοποθετήσεις, που από πολλούς ευρωαριστερούς, θα χαρακτηρίζονταν

σήμερα ως ακραία «εθνικιστικές» ή και «εθνοαπομονωτικές», εκφερόμενες από έναν στην συνέχεια εμμονικό ευρωπαϊστή της Αριστεράς.

Όμως, πολύ γρήγορα, σε βάθος μιας επταετίας, χονδρικά από το 1968 ως το 1975, οι «αντισοβιετικές» κομμουνιστικές ομαδοποιήσεις και οργανώσεις αυτού του τύπου θα αναζητήσουν την προστατευτική ομπρέλα της υπό διαμόρφωση ΕΟΚ και στην συνέχεια της ΕΕ. Τι άλλαξε και μετέτρεψε το αίτημα για ανεξάρτητη εθνικά πορεία των ΚΚ και των χωρών τους σε ένα αίτημα για την πιο ολοκληρωμένη και ταχεία ευρωπαϊκή ενοποίηση; Τι είναι αυτό που καθιστά το εθνικό πλαίσιο διεκδικήσεων «ανεπαρκές» και υπερβάσιμο; Τι είναι αυτό που φοβίζει ή και τρομοκρατεί σταδιακά στην λογική μιας απολύτως ανεξάρτητης πορείας των κομμάτων και των χωρών τους ;

Πράγματι, τα ΚΚ του ευρωκομμουνιστικού τόξου πολύ σύντομα ανακρούουν πρύμναν. Και πάλι , η ιταλική και η γαλλική διαφοροποίηση και διακλάδωση εντός του ευρωκομμουνισμού είναι καθοριστική για την στάση τους προς την ΕΟΚ, αφού αρχικά τουλάχιστον δεν είναι όλα εμφανώς φιλοευρωπαϊκά. Το PCI είναι σχεδόν εξαρχής ο σταυροφόρος του αριστερού ευρωπαϊσμού, περισσότερο θα έλεγε κανείς και από την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία του '70. Η πορεία αυτή των ιταλών κομμουνιστών προς την Ευρώπη πέραν από ορισμένους σημαντικούς σταθμούς, όπως η έκθεση του Τζ. Αμέντολα (στελέχους της «δεξιάς» τάσης του PCI) στην ΚΕ του PCI για την ενοποίηση ως αντιατλαντική ασπίδα και ως σημαντικά θετική διαδικασία για την ιταλική κοινωνία, η τοποθέτηση του Μπερλίνγκουερ στην ΚΕ του PCI τον Φεβρουάριο του 1973, η κοινή τοποθέτηση των ΚΚ Ισπανίας και PCI υπέρ της ΕΟΚ σε συναντήσεις τους τον Ιούλιο και Νοέμβριο του 1975, το φιλοευρωπαϊκό πρόγραμμα του Ιστορικού Συμβιβασμού το καλοκαίρι του 1977 (το οποίο περιλαμβάνει και την αποδοχή των όρων δανεισμού της Ιταλίας από το ΔΝΤ, ένα είδος Μνημονίου εκείνης της εποχής) και ιδίως η ραγδαία μετά το 1980 στροφή προς έναν πιο ακραίο και φεντεραλιστικό ευρωπαϊσμό, που θα καταγραφεί και με την στενή συνεργασία με τον Αλτιέρο Σπινέλι, αρχιτέκτονα ουσιαστικά της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης του 1987 και οπαδό μιας πιο βαθιάς ομοσπονδιακής - φεντεραλιστικής διαδικασίας (αναλυτικά για τους σταθμούς αυτούς σε Μπαλαμπανίδη ο.π. σελ. 152, 500, 512, 514 , 546 επ., ο οποίος υποστηρίζει με στοιχεία ότι η στάση αυτή του PCI αντανακλά και έναν έντονο φιλοευρωπαϊσμό των ψηφοφόρων του αλλά και συνολικότερα της ιταλικής κοινής γνώμης). Δεν θα ήταν ακραίο να πει κανείς ότι η στάση του PCI , πέραν των άλλων, στοχεύει ακόμη και σε μια ευρωπαϊκή δυτική ασπίδα απέναντι στο σοβιετικό μπλοκ, από το οποίο το χωρίζει μια αύξουσα εχθρότητα.

Η στάση του ΚΚ Ισπανίας και του ΚΚΕ Εσωτερικού συγκλίνει πιο πολύ με την στάση του PCI στις δεκαετίες 1970 και 1980 παρά με αυτήν του ΚΚ Γαλλίας, το οποίο κινείται μεταξύ ενός

ευρωσκεπτικισμού με εθνικά χρώματα, ενός φιλοσοβιετισμού και ενός δειλού συγκυριακού ευρωπαϊσμού. Το ισπανικό και το ελληνικό κόμμα αντιμετωπίζουν, μεταξύ άλλων, την ενοποίηση δια της ΕΟΚ μέσα και από την διαδικασία εξόδου τους από την δικτατορία και ως μια εγγύηση για την πτώση της δικτατορίας αλλά και για την εδραίωση των κοινοβουλευτικών και δημοκρατικών θεσμών στις χώρες τους. Και εδώ όπως και στην περίπτωση του ιταλικού κόμματος, τόσο η πρόσδεση στον ευρωκομμουνισμό όσο και η σύσφιξη σχέσεων με την ΕΟΚ αφορά έντονα το δημοκρατικό ζήτημα είτε με την έννοια της άρσης των συνεπειών του κράτους έκτακτης ανάγκης είτε με την έννοια (στην Ιταλία) μιας σταθεροποίησης του κοινοβουλευτισμού ώστε να αποτραπεί η εμφάνιση και επιβολή ενός κράτους έκτακτης ανάγκης-κάτι που στα 1970-1973, κατά την «στρατηγική της έντασης», δεν είναι καθόλου προφανές.

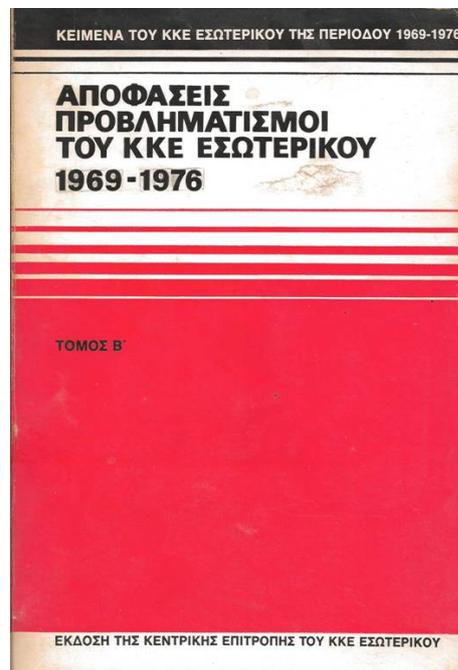
Έχω την γνώμη, πάντως, ότι η στροφή στην Ευρώπη του ευρωκομμουνιστικού τόξου συνδέεται καίρια και με τα στρατηγικά εργαλεία του *Κρατικομονοπωλιακού Καπιταλισμού*, κυρίαρχα στην θεωρία των ΚΚ στην δεκαετία του '60 και του '70, και καθοδηγητικά των σταδιακών-μετωπικών τους στρατηγικών. Η θεωρία αυτή υποστηρίζει (στηριγμένη ιδίως στην μελέτη του οικονομολόγου του ΚΚ Γαλλίας Paul Boccara) ότι τα μονοπώλια και το κράτος συμφύονται σε έναν ενιαίο μηχανισμό, στην βάση της μεγάλης συγκέντρωσης/συγκεντροποίησης του κεφαλαίου αλλά και του μεγάλου βαθμού κοινωνικοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων. Η σύμφυση αυτή έχει μια αντιδραστική όψη, αφού οι πολιτικές του ΚΜΚ είναι όλο και πιο αντιδημοκρατικές, καταπιεστικές και απολυταρχικές απέναντι στην εργατική τάξη, αλλά και μια αντικειμενικά προοδευτική, αφού η μεγάλη κοινωνικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων μεταξύ κράτους και γιγαντιαίων μονοπωλίων αφενός μεν προετοιμάζει δυνητικά για τον σοσιαλισμό αφετέρου δε οξύνει την αντίθεση παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων, αντίθεση πολύ σημαντική για το τριτοδιεθνιστικό οικονομίστικο παράδειγμα. Έτσι, όπως θα γράψει ο Πουλαντζάς στο έργο του «Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις», η εκδίωξη από την αντιμονοπωλιακή συμμαχία των μονοπωλητών και των εκπροσώπων τους από την εξουσία αλλάζει αυτομάτως την ταξική φύση του κράτους και το ίδιο το διευθυντικό κράτος που ήταν όργανο ταξικής καταπίεσης, χωρίς πολλές μεταβολές, γίνεται μέσο για την οικοδόμηση της αντιμονοπωλιακής δημοκρατίας και μετά του σοσιαλισμού.

Αυτή η θεώρηση, χαρακτηριστική για το ΚΚ Γαλλίας αλλά και για το ΚΚΕ, χωρίς να είναι ποτέ ιδιαίτερα κεντρική στην ανάλυση του PCI, εγκαταλείπεται σταδιακά από το τελευταίο στην δεκαετία του 1970 είτε με την μετάβαση από την αντιμονοπωλιακή συμμαχία στον εξορθολογισμό/εκδημοκρατισμό του ιταλικού κράτους (με στοιχεία που έχουν και έναν

πρωτονεοφιλελεύθερο χαρακτήρα, όπως η αναλογική λιτότητα) είτε με μια υπόρρητη εκτίμηση ότι *το πεδίο κοινωνικοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων και εκτύλιξης των βασικών οικονομικών διεργασιών δεν είναι πια η Ιταλία ή εν γένει τα εθνικά κράτη της Ευρώπης αλλά ο οικονομικός ευρωπαϊκός χώρος ως σύνολο ή ως ο χώρος μιας διαδικασίας διεθνοποίησης της οικονομίας*. Αυτή η εκτίμηση συνδέεται οπωσδήποτε με την κρίση των εθνικών φορντισμών (κάτι που στην δεκαετία του '80 είναι σαφές στη ηγεσία του PCI) αλλά και με την διαδικασία τελικής κατάρρευσης του «Υπαρκτού». Αν, λοιπόν, η αντίθεση παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων μετατοπίζεται στον ενιαίο ευρωπαϊκό χώρο (πράγμα που αντιμετωπίζεται και από την σκοπιά μιας έντονα ισχυρής και εξαγωγικής οικονομίας όπως η ιταλική), αν ο οικονομισμός και ο παραγωγισμός του PCI εξευρωπαϊάζεται και φεύγει από το εθνικό πεδίο, είναι λογικό να αντιμετωπίζει πια την Ευρώπη και όχι το ιταλικό κράτος ως το κύριο πεδίο της ταξικής πάλης.

Από την σκοπιά και πάλι του PCI, υπάρχει μια διάσταση διεθνούς πολιτικής που υπερβαίνει την παραπάνω εξήγηση της μετάθεσης του παραγωγιστικού υποδείγματος σκέψης στο ευρωπαϊκό πεδίο. Είναι η διάσταση της *πολυδιάστατης εξωτερικής και γεωστρατηγικής πολιτικής του PCI*, η οποία ξεκινά από την παραδοχή της παραμονής στο NATO και την Δύση, από την εγκατάλειψη του σοβιετικού παραδείγματος οριστικά μετά την πολωνική κρίση του 1981 και καταλήγει να αναζητά ασπίδα προστασίας, ασφάλειας και συνύπαρξης στο άλλο σκέλος του δυτικού κόσμου πέραν των ΗΠΑ, την καπιταλιστική ευρωπαϊκή ενοποίηση. Η διάσταση αυτή, όσο μάλιστα το PCI προχωρά προς την απέκδυση της κομμουνιστικής του ταυτότητας προς τα τέλη της δεκαετίας του '80, εκλαμβάνεται πιθανόν και ως μια τρίτη γεωστρατηγική και γεωοικονομική δυνατότητα απέναντι στον σκληρό ατλαντισμό των Reagan-Thatcher και στον «Υπαρκτό», σε μια εποχή μάλιστα όπου η διεύθυνση της ΕΟΚ περιλαμβάνει ακόμη και όψεις κοινωνικών πολιτικών καθώς και του κράτους προνοίας. .

Τώρα, όσον αφορά το ισπανικό και το ελληνικό κόμμα, αυτά τα κόμματα κατά την μετάβασή τους στην δημοκρατία επιλέγουν την ΕΟΚ ως χώρο παγίωσης της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού, ως εγγυητή του κοινοβουλευτισμού. Στο ΚΚΕ Εσωτερικού ενυπάρχει και η άποψη, η οποία το απομακρύνει από την θεωρία της ΕΔΑ για τον «λάκκο των λεόντων», ήδη από την χούντα και το αργότερο στα 1974-1975, ότι η ενδογενής και παραγωγική αστική τάξη συγκρούεται με την εξαρτημένη φιλοαμερικανική μερίδα, και στην σύγκρουσή της αυτήν συμμαχεί με τις ευρωπαϊκές αστικές τάξεις, με αποτέλεσμα η Ευρώπη να ενισχύει την δημοκρατία έναντι της εκτροπής.

Η άποψη αυτή βρίσκει έρεισμα και στην θέση του Πουλαντζά στο έργο του «Η κρίση των δικτατοριών» (Αθήνα 1975, Παπαζήσης) περί μεταπρατικής και ενδογενούς αστικής τάξης και ανατροφοδοτείται (σελ. 63 και 85) και στο Πρόγραμμα του ΚΚΕ Εσωτερικού «για ένα ελληνικό δρόμο προς τη δημοκρατική αναγέννηση και το σοσιαλισμό» που ψηφίσθηκε από το 1ο/9ο Συνέδριο του ΚΚΕ Εσωτερικού τον Ιούνιο του 1976, όπου φαίνεται να υπάρχει στα πλαίσια της ΕΑΔΕ όχι μόνο μια ρωγμή ανάμεσα στην μονοπωλιακή και στην μη μονοπωλιακή αστική μερίδα αλλά και μια σοβαρή ρωγμή εντός της μονοπωλιακής μερίδας, μεταξύ των ομάδων της που στηρίζονται από τις ΗΠΑ και των ομάδων της που στηρίζονται από την Δυτική Ευρώπη, ρωγμή επάλληλη προς την διάκριση δημοκρατικής και αντιδημοκρατικής αστικής τάξης.

Όπως σωστά επισημαίνεται (και σε Μπαλαμπανίδη ο.π. σελ. 521-524), η ευρωπαϊκή προοπτική που ανοίγεται, αντανακλά και την συμπαράσταση του δυτικού ευρωπαϊκού χώρου προς το αντιδικτατορικό κίνημα (και την ανάλογη απουσία του σοσιαλιστικού μπλοκ) αλλά και την ταύτιση πια του χώρου της (αστικής) δημοκρατίας με αυτόν της Δυτικής Ευρώπης. Έτσι, το ΚΚΕ Εσωτερικού γίνεται το πιο δυτικόφιλο αριστερό κόμμα στην Ελλάδα -σε αντίθεση με το ΠΑΣΟΚ του μεσογειακού τόξου και το ΚΚΕ του «σοσιαλιστικού»- και το δεύτερο δυτικόφιλο κόμμα μετά την Νέα Δημοκρατία, με την οποία και συγκλίνει ουσιαστικά στο στρατηγικό πεδίο, στον αστικό εκσυγχρονισμό της χώρας.

Από μια άποψη, αυτή η δυτικοφιλία και ο ευρωπαϊσμός σχετίζονται για άλλη μια φορά με έναν «μη κλασικό μαρξιστικό» παραγωγισμό και οικονομισμό και με μια εκδοχή της «εξαρτημένης ανεξαρτησίας» ή της «ανεξάρτητης εξάρτησης». Ένα μαρξιστικό κόμμα, το οποίο δέχεται απολύτως την θεωρία της «εξάρτησης» και της Ελλάδας ως εξαρτημένου ΚΜΚ του μέσου επίπεδου ανάπτυξης, όπως με διαφορετικό τρόπο και τα ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ, εκτιμά ότι η εοικική πορεία της χώρας θα οδηγήσει σε μια σταθερή αναπτυξιακή τροχιά του ήδη ανερχόμενου ελληνικού καπιταλισμού και έτσι θα διασφαλίσει την ανεξαρτησία, απαραίτητη για το στάδιο της αντιμονοπωλιακής αλλαγής και της δημοκρατικής αναγέννησης της χώρας. Την άποψη αυτήν την μοιράζεται πιθανόν η ηγεσία του Εσωτερικού και με την πιο αισιόδοξη και δυναμική πτέρυγα της αστικής τάξης, η οποία θεωρεί ότι δια της ένταξης θα ενισχυθεί η καπιταλιστική ανάπτυξη και η ανεξαρτησία της χώρας και θα μικρύνει το χάσμα Ελλάδας και Δυτικής Ευρώπης.

Ανεξάρτητα από την τελική επαλήθευση αυτής της προφητείας, η ηγεσία του ΚΚΕ Εσωτερικού ταυτίζεται με την οπτική της ηγεμονικής αστικής μερίδας και τουλάχιστον στο πεδίο της παγίωσης του κοινοβουλευτισμού και της εκσυγχρονιστικής ιδεολογίας μάλλον επιβεβαιώνεται από τα πράγματα. *Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που από τον ευρωκομμουνιστικό χώρο θα βγει και θα αναπτυχθεί η κυρίαρχη εκσυγχρονιστική διάνοηση αλλά και η βαθιά εκσυγχρονιστική Αριστερά αυτής της χώρας, η κρατικοδίαιτη και πανεπιστημιοδίαιτη σταδιακά διάνοηση του ΚΚΕ Εσωτερικού, της ΕΑΡ, του Συνασπισμού και του ΣΥΡΙΖΑ.* Το τίμημα, όμως, αυτής της πορείας προς την «ανάπτυξη» θα είναι -πέρα από τις όψεις ανάπτυξης και στασιμότητας, ενίσχυσης και κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού - η βραχυκύκλωση τελικά του παραγωγικού του και του βιομηχανικού του ιστού και η εμπλοκή του σε ένα πείραμα καταστροφικής διαχείρισης της κρίσης και γενικευμένης «πολιτικής εξάρτησης». Εκεί όπου η πιο φιλόδοξη τάση του ελληνικού αστισμού της περιόδου του Κ. Καραμανλή του πρεσβύτερου βλέπει την στρατηγική λύση (απαξίωση των μη ανταγωνιστικών κεφαλαίων, ενίσχυση ανταγωνιστικότητας ιδίως στην μεσογειακή και βαλκανική περιοχή, ενίσχυση της κερδοφορίας κατά του μισθολογικού κόστους, αύξηση παραγωγικότητας, άνοιγμα των διεθνών αγορών στα ελληνικά προϊόντα, ενίσχυση

οικονομικής ανεξαρτησίας του ελληνικού κεφαλαίου), στην πραγματικότητα και για λόγους που αφορούν την πορεία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (ταξικές συμμαχίες, Αλλαγή κλπ) αλλά ιδίως για λόγους που αφορούν την πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης (ανισορροπία ταχυτήτων των οικονομιών της ΕΟΚ/ΕΕ, οικονομικός καταμερισμός που «παρασιτοποιεί» αρκετά την περιφέρεια της ΕΟΚ, κρίση του βιομηχανικού παραδείγματος στην Δύση μετά την κρίση του 73 και 79, κοινό νόμισμα που οξύνει τις περιφερειακές ανισότητες μετά το 2002) θα ορθωθεί το στρατηγικό πρόβλημα: πέρα από περιόδους ισχυρής καπιταλιστικής ανάπτυξης, βασισμένης στις υπηρεσίες και τον τουρισμό, όπως η φάση 1996-2004), η βασική τάση θα είναι η παραγωγική απογύμνωση και παρακμή /υποβάθμιση του ελληνικού καπιταλισμού με αποκορύφωμα την κρίση δανεισμού του 2008-2010 και τα Μνημόνια.

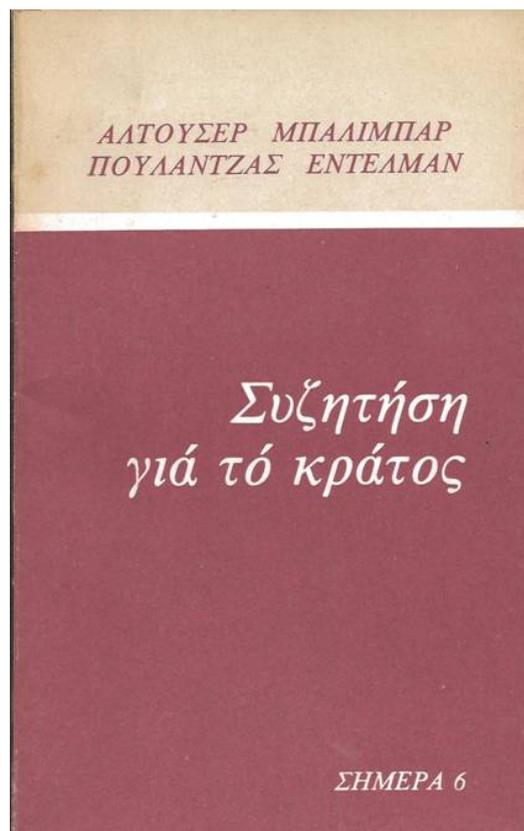
Από την άλλη πλευρά, η συγχώνευση εθνικού και διεθνικού εντός του εοκικού πλαισίου και η έξαρση σταδιακά του ευρωπαϊκού κοσμοπολιτισμού στην περίπτωση του ΚΚΕ Εσωτερικού και των επιγόνων του θα οδηγήσει κάποια στιγμή στην απόλυτη υποχώρηση του «εθνικού» ως στοιχείου δημοκρατικού αυτοπροσδιορισμού αλλά και ως στοιχείου πολιτιστικής ταυτότητας εντός της ανανεωτικής Αριστεράς, σε τέτοιο βαθμό που οι τοποθετήσεις ενός κορυφαίου διανοούμενου της Ανανέωσης, του Νίκου Πουλαντζά για την εθνική χωροχρονική μήτρα της εργατικής τάξης και της ταξικής πάλης γενικά στον καπιταλιστικό κόσμο στο έργο του «Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός» (από το οποίο σε διάφορες γιορτές οι σοσιαφιλελεύθεροι πια διανοούμενοι της «Ανανέωσης» θυμούνται μόνο το «Ο σοσιαλισμός (;;;) ή θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα υπάρξει») να είναι σήμερα απολύτως υποτιμημένες και λησμονημένες και να κυριαρχούν αντιλήψεις περί της δήθεν απόλυτης κατασκευής από το νεωτερικό κράτος της εθνικής ταυτότητας αλλά και του έθνους-κράτους συνολικότερα, άποψη που διαψεύδεται σημαντικά από την ανθρωπολογική και κοινωνιολογική θεωρία. Η άποψη αυτή ουσιαστικά δεν είναι διεθνιστική, αλλά αποτελεί όψη μιας υπό κατασκευή εθνογένεσης στο πλαίσιο του διαμορφούμενου ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου, μιας μεταεθνικής εθνογένεσης. Ουσιαστικά, στην θεωρία της και στον πολιτισμό ανανεωτικής Αριστεράς το μόνο που σώζεται από την εθνική παράδοση, μέσα σε ένα πέλαγος κοσμοπολιτισμού και «αντιεθνικισμού», πάντοτε με την φιλική χορηγία των ευρωπαϊκών οικονομικών προγραμμάτων και πακέτων, είναι η εθνική ενότητα με την αστική τάξη και η αποδοχή μιας πολιτικής ταξικής συνεργασίας, η οποία άλλοτε βαφτίζεται ως «εθνική και πατριωτική» και άλλοτε βαφτίζεται ως διεθνιστική και «βαθεία ευρωπαϊκή». Ο βαθύτερος «πατριωτισμός» σήμερα της ελληνικής αστικής τάξης είναι ο «πατριωτισμός του ευρώ και της παραμονής στην ΕΕ».

Για να επανέλθουμε, όμως, στην ευρωπαϊκή στροφή του ευρωκομμουνισμού και να

ολοκληρώσουμε αυτήν την διάσταση. Σε αντίθεση με την ιταλική διακλάδωση, η γαλλική διακλάδωση του ευρωκομμουνισμού, το ΚΚ διεκδικεί στην δεκαετία του '80 (κάτι που αργότερα θα ανατραπεί αρκετά) μια γιακωβίνικη εθνική και ταξική αντίσταση στην «μικρή καπιταλιστική Ευρώπη» ή στην φιλοατλαντική Ευρώπη των ΝΑΤΟ/ΕΟΚ και στην επέκταση των εξουσιών της ΕΟΚ και των αρμοδιοτήτων της στο πλαίσιο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης του 1987. Παρά τις φιλοευρωπαϊκές υποχωρήσεις στα πλαίσια του Κοινού Προγράμματος, το ΚΚ Γαλλίας στην δεκαετία του '80 και ιδίως μετά την απομάκρυνσή του από την σοσιαλιστική διακυβέρνηση θα κρατήσει μια αρκετά αρνητική θέση απέναντι στην επιτάχυνση της ενοποίησης και μια κριτική θέση απέναντι στον ιταλικό ενθουσιώδη φιλοευρωπαϊσμό, μια θέση που θα το φέρει πιο κοντά στους Βρετανούς Εργατικούς παρά στο Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα.

5. Ο ευρωκομμουνισμός και η «τελευταία» μαρξιστική συζήτηση για το κράτος του '70: κάποιες όψεις αναβίωσης, προόδου και τελικής στασιμότητας

Η δεκαετία του 1970 είναι και η τελευταία περίοδος όπου διεξάγεται μια σημαντική μαρξιστική θεώρηση για το κράτος, με προεξάρχουσα την συμβολή των Ιταλών μαρξιστών (Τζ. Βάκκα, Λ.Γκρούππι, Ρ.Ροσάντα , Λ. Κολέτι κ.α.) αλλά και της γαλλικής αλτουσεριανής σχολής (Λ. Αλτουσέρ, Ν.Πουλαντζάς, Ε. Μπαλιμπάρ, Κρ.Μπ. Γκλυκσμάν κ.α.) των θεωρητικών του γαλλικού ΚΚ Λ. Σεβ, Φρ. Χινκέρ κ.α., Ισπανών μαρξιστών όπως ο Φ.Κλαουντίν, ο Μ. Αθκάρτε αλλά και ο ίδιος ο γραμματέας του ΚΚ Ισπανίας Σαντιάγο Καρίγιο κλπ. Για την συζήτηση αυτήν βλ. αναλυτικά και σε Μ. Carnoy «Κράτος και πολιτική θεωρία», Αθήνα 1990, Οδυσσέας, σελ. 125 επ. (Στρουκτουραλισμός και κράτος : Althusser και Πουλαντζάς») , σελ. 212 επ. (Το κράτος, η δημοκρατία και η μετάβαση στον σοσιαλισμό) και σε Δ. Μπελαντή οπ.π. σελ. 83 επ. (Ο ιδιόρρυθμος «αριστερός ευρωκομμουνισμός» του Νίκου Πουλαντζά).

Η ευρωκομμουνιστική πρόκληση, με την έννοια της πραγματικής δυνατότητας μιας αριστερής μαρξιστογενούς διακυβέρνησης στην Δύση με κεντρικό ή έστω συμμετοχικό ρόλο των ευρωκομμουνιστικών ΚΚ, ανοίγει ξανά μια απωθημένη συζήτηση, η οποία έχει διεξαχθεί στην ευρωπαϊκή μαρξιστική σοσιαλδημοκρατία πριν από το 1914 αλλά και στην επαναστατική περίοδο 1917-1923 και η οποία έχει κατά κάποιον τρόπο πρακτικά και όχι θεωρητικά ξαναπροκύψει στην περίοδο των ΛΜ. Μεταρρύθμιση ή/και επανάσταση; Εσωτερικότητα ή εξωτερικότητα προς το καπιταλιστικό κράτος; Μπολσεβικισμός ή αυστρομαρξισμός; Κόμμα αγώνα ή /και διακυβέρνησης; Ταξικότητα ή/και κοινωνία των πολιτών; Πάλη για την ταξική κυριαρχία ή πάλη για την σταδιακή κατάκτηση της ηγεμονίας; Τι είναι ο Γκράμσι, ένας αριστερός σοσιαλδημοκράτης, ένας τυπικός ευρωκομμουνιστής ή ένας ιστορικός επαναστάτης της εποχής του; Πρέπει να μετασχηματίσουμε ή να συντρίψουμε το αστικό δημοκρατικό κράτος; Τι ρόλο παίζει η πολιτική βία στον κοινωνικό μετασχηματισμό, τι έγινε στην Χιλή; Μπορούμε να πάρουμε την εξουσία από την αστική τάξη ειρηνικά ή οι κυρίαρχοι θα παλέψουν βίαια για την διατήρηση της εξουσίας και των προνομίων τους; Όλα αυτά τα ερωτήματα δεν τίθενται πλατωνικά από την ευρωκομμουνιστική πρόκληση. Έχει προηγηθεί η Χιλή του 73, ο Μάης και το Θερμό Φθινόπωρο αλλά και η δεξιά τρομοκρατία και η στρατηγική της έντασης στην Ιταλία του 1970. Έχει προηγηθεί το παρ' ολίγον πραξικόπημα του ντε Γκωλ στην Γαλλία τον Μάη και Ιούνιο του '68 και το πραξικόπημα-οπερέτα του πρίγκηπα Μποργκέζε στην Ιταλία το 1970.. Εξελισσεται από την άνοιξη του 74 ως το φθινόπωρο του 75 η επανάσταση των γαρυφάλλων στην Πορτογαλία. Στον Νότο αναπτύσσονται μαρξιστικά σοσιαλιστικά κόμματα όπως το ΠΑΣΟΚ, το PSF και το PSOE με αρχικά έντονα ριζοσπαστική ρητορεία και πολιτική/κοινωνική πρακτική. Με λίγα λόγια, η θεωρία παρακολουθεί μια Ευρώπη από το 1968 ως το 1981, που είναι παράλληλα επαναστατικό αλλά και αριστερά μεταρρυθμιστικό εργαστήριο.

Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής ανακατάταξης, η συζήτηση για το κράτος που υποδαυλίζεται από το ευρωκομμουνιστικό φαινόμενο καλύπτει κυρίως-αλλά όχι αποκλειστικά -τρία ερωτήματα.

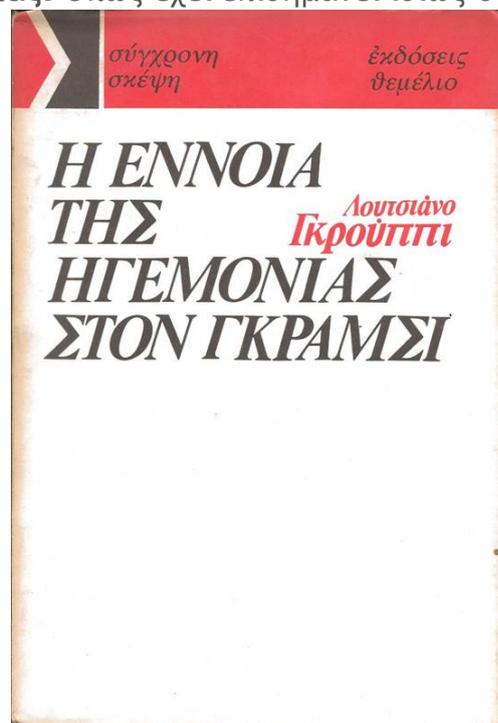
Το πρώτο αφορά το ζήτημα της ηγεμονίας ως διάστασης της ταξικής κυριαρχίας και της ευρωκομμουνιστικής ή μη πρόσληψης του Γκράμσι.

Το δεύτερο αφορά το κράτος ως σχετικά αυτόνομο οργανισμό από το κεφάλαιο και τον ρόλο του ως πεδίου συμπύκνωσης της ταξικής πάλης και του ταξικού συσχετισμού δύναμης (με αφορμή ιδίως την θέση του ύστερου Πουλαντζά για το αστικό κράτος ως κράτος -σχέση ή ως πεδίο συμπύκνωσης του ταξικού συσχετισμού). Συναφές προς αυτό είναι και το ζήτημα

της «εξωτερικότητας ή της εσωτερικότητας» των επαναστατών και των ΚΚ προς τον αστικό κρατικό μηχανισμό.

Το τρίτο ερώτημα αφορά την άμεση ή αντιπροσωπευτική δημοκρατία ή τον συνδυασμό τους, μια συζήτηση που αντιπαραθέτει σχηματικά έναν λουξεμβουργιανό Πουλαντζά προς τον λενινισμό, τον λενινισμό όχι τόσο του ΚΚ Γαλλίας αλλά του νεοτροτσκισμού, όπως προκύπτει από την περίφημη συζήτηση του Πουλαντζά το 1977 με τον Ανρί Βεμπέρ και πιο έμμεσα με τον Ντανιέλ Μπενσαίντ. Στα ερωτήματα αυτά και τις πολιτικές προεκτάσεις τους έχω αναφερθεί αναλυτικά στο βιβλίο μου για τον «δημοκρατικό δρόμο» του 2014. Στο σημείο αυτό θα υπενθυμίσω απλώς κάποιες βασικές διαστάσεις των τριών ερωτημάτων.

1. Το πρώτο ερώτημα αφορά μια εικόνα της ηγεμονίας, η οποία τοποθετείται βασικά εκτός του κράτους και της πολιτικής κοινωνίας. Όπως έχει επισημάνει ιδίως ο Π. Άντερσον («Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι», Αθήνα 1985), η αριστερή σοσιαλιστική όπως και η ευρωκομμουνιστική συνιστώσα, αντιπαραθέτοντας την ηγεμονία, τοποθετημένη στο πεδίο της «κοινωνίας των πολιτών», προς την καταναγκαστική πολιτική κυριαρχία, υποθέτουν ότι η ταξική πάλη μπορεί να επιβάλει την εργατική ηγεμονία στην κοινωνία των πολιτών με αποτέλεσμα το ουδέτερο καταπιεστικό κράτος-εργαλείο να περάσει στα χέρια του λαϊκού-εργατικού κοινωνικού μπλοκ. Αυτή η θεώρηση συναρτάται με την εικόνα ενός Γκράμσι, που ήταν ο προάγγελος του ευρωκομμουνισμού, ενός Γκράμσι που προτείνει τον πόλεμο θέσεων ως μια καθαρά γραμμική και μεταρρυθμιστική πολιτική στρατηγική χωρίς πόλεμο κινήσεων, σε αντίθεση προς το λενινιστικό παράδειγμα της δυαδικής εξουσίας, ενός Γκράμσι με φυσικούς διαδόχους τον Τολιάτι, τον Λόνγκο και τον Μπερλινγκουέρ (Μπελαντής οπ.π. σελ. 65 επ.). Εκεί όπου ορθώνεται η ισχυρή κοινωνία των πολιτών και τα σύνθετα οχυρωματικά της έργα στην Δύση, εκεί πρέπει να άρουμε τα πολιτιστικά και ηγεμονικά εμπόδια, να αλλάξουμε την ταξική ηγεμονία, για να καταλάβουμε τελικά έναν κρατικό μηχανισμό ουσιαστικά ουδέτερο. Αυτή η ηγεμονική στρατηγική είναι βασικά μια κοινοβουλιοκεντρική εκλογική στρατηγική. Η ιταλική σχολή πρόσληψης του Γκράμσι ως φορέα του και προδρόμου ευρωκομμουνισμού (Τζ. Βάκκα «Δημοκρατία, αστικό κράτος και σοσιαλισμός», Αθήνα 1974, Οδυσσέας, Λ. Γκρούπι «Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι»,

Αθήνα 1972, Θεμέλιο, κριτικά σε αυτήν την θέση Λ.Κολέτι «Ιδεολογία και κοινωνία-Λένιν και Ρουσσώ», Αθήνα ,Οδυσσέας 1975, σελ. 159 επ.) εκκινεί από την υπόθεση ότι η ηγεμονία μπορεί να κατακτηθεί μέσα από κοινωνικούς και εκλογικούς αγώνες κάμπτοντας την ισχύ και επίδραση των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους και κυριαρχώντας σε αυτούς και ιδίως στον κοινοβουλευτικό μηχανισμό του κράτους, προτού κατακτηθεί ολοκληρωμένα η πολιτική εξουσία και η άσκηση ελέγχου στον κρατικό μηχανισμό καταναγκασμού. Στον βαθμό που έχεις κερδίσει την «κοινωνία των πολιτών», η πολιτική κοινωνία και το κράτος δεν μπορεί παρά να σου παραδοθεί.

Η θέση αυτή αγνοεί το γεγονός της ενότητας της εξουσίας και του αστικού κρατικού μηχανισμού και την αδυναμία απόσπασης τμημάτων, μηχανισμών ή γραναζιών σταδιακά από αυτόν τον μηχανισμό. Την πραγματικότητα αυτήν την αποδέχεται ακόμη και ο Πουλαντζάς της ευρωκομμουνιστικής περιόδου , ιδίως με την θέση του ότι ακόμη και οι Ιδεολογικοί Μηχανισμοί, στους οποίους οι μάζες ενυπάρχουν, δεν μπορούν ουσιαστικά να κυριαρχηθούν πριν από την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας -οι μάζες υπάρχουν σε αυτές ως κυριαρχούμενες (Πουλαντζάς σελ. 204-205). Επίσης, αγνοεί η θέση αυτή την αδυναμία απόσπασης της ηγεμονίας, όσο η υλική βία ανήκει ακόμη στην διάθεση της αστικής τάξης -η ηγεμονία προϋποθέτει στην καθημερινή της άσκηση το σίδερο κάτω από το βελούδο της ικανότητας κρατικού καταναγκασμού, τον ισχυρότερο από ό,τι στην Ρωσία δυτικό κρατικό μηχανισμό καταναγκασμού (και Π.Άντερσον οπ.π. σελ. 60-61). Δεν μπορεί να υπάρξει ηγεμονία όσο ο φόβος προς την άσκηση κρατικής βίας δεν έχει αντιστραφεί ταξικά. Άρα, μόνο μια σχετική αντιηγεμονία μπορούν να έχουν οι λαϊκές τάξεις, οι τάξεις του λαϊκού ιστορικού μπλοκ, όσο δεν κατέχουν την πολιτική εξουσία.

2. Η έννοια της σχετικής αυτονομίας του καπιταλιστικού κράτους από την αστική τάξη είναι αντικείμενο αναλυτικής επεξεργασίας στο πρώιμο έργο του Πουλαντζά «Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις»(Αθήνα 1975, Θεμέλιο, ιδίως στον Β' τόμο), το οποίο ανήκει στην λενινιστική-γκραμισιανή και αλτουσεριανή φάση του έργου του. Εδώ, η σχετική αυτονομία δεν αφορά μια δήθεν μη ταξικά κυρίαρχη εκδοχή της λειτουργίας του κράτους, μια απόσπασή του κράτους από την ταξική κυριαρχία. Το τελείως αντίθετο ισχύει- η σχετική αυτονομία από την αστική τάξη ή την μονοπωλιακή της μερίδα , σε αντίθεση με την εργαλειακή-μη δομικά ταξική θεώρηση του κράτους στον ΚΜΚ, σημαίνει ότι το κράτος αυτονομείται από τα άμεσα συμφέροντα της αστικής τάξης και εντάσσεται στην δυναμική της ταξικής πάλης ακριβώς για να εγγυηθεί τα πιο μακροπρόθεσμα και μη συντεχνιακά συμφέροντα του αστικού συνασπισμού εξουσίας και τα ειδικά συμφέροντα της αστικής μονοπωλιακής μερίδας στην φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

Συναφώς, η κατανόηση της αστικής κρατικής εξουσίας αλλά και του αστικού κράτους **ως σχέσης συμπύκνωσης του ταξικού συσχετισμού δύναμης και ως πεδίου συμπύκνωσης του συσχετισμού δύναμης**, αν δεν θέλουμε να καταλήξουμε σε μια θεώρηση της εξουσίας και του αστικού κράτους ως «εκκρεμούςς δύναμης», έχει έννοια όσο εξακολουθούμε να αποδεχόμαστε ότι αυτή η σχέση λειτουργεί και ενσωματώνει την πολιτική ταξική πάλη αλλά πάντοτε με δομικό όριο, όριο που αφορά τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας στην καπιταλιστική κοινωνία, την γραφειοκρατικοποίηση του κρατικού μηχανισμού και το μονοπώλιο της νόμιμης βίας στα χέρια της αστικής τάξης. Σε αντίθεση με την ευρωκομμουνιστική υπόθεση, το κράτος ως σχέση δεν μπορεί να μεταρρυθμιστεί ριζικά χωρίς την «συντριβή» των αστικών δομικών του γνωρισμάτων αλλά και την συνεχή του επαναστατικοποίηση μέχρι τον μαρασμό του. Σχετικό είναι και το μεγάλο ζήτημα της «εσωτερικότητας» των επαναστατών προς ένα κράτος που μετασχηματίζεται ή της «εξωτερικότητάς» τους προς ένα κράτος που «συντρίβεται». Οι ευρωκομμουνιστές και μετά από αυτούς οι ευρωαριστεροί δεν θα πάψουν μας ζαλίζουν με το αυτονόητο ότι η τοπολογία του κράτους ως «οχυρού» είναι εσφαλμένη, ότι δεν μπορεί να υπάρξει η περίφημη «έφοδος» στην Δύση και ότι όλοι, ό,τι και να λέμε, κινούμαστε στο εσωτερικό ενός κράτους που καλύπτει όλη την οργανωμένη κοινωνία και τις αντιφάσεις της-παραδόξως είναι οι ίδιοι που αποδέχονται ή και υπερτονίζουν την υπαρξιακή κρίση αυτού του «ολιστικού εθνικού κράτους» τις τελευταίες δεκαετίες. Όμως, η εξωτερικότητα, στην οποία επιμένει τραγικά ο Αλτουσέρ σε σύγκρουση με τους ευρωκομμουνιστές, από τα κείμενά του για την «αναπαραγωγή» ως το «Ο Μαρξ στα όριά του», δεν είναι μια τοπολογική εξωτερικότητα, είναι μια εξωτερικότητα στρατηγικού προσανατολισμού και αμφισβήτησης των δομικών ορίων του αστικού κράτους, της θεσμικής του υλικότητας, αμφισβήτησης που συνδέει τις καλύτερες στιγμές του λενινισμού, ιδίως το «Κράτος και Επανάσταση» και την ενύπαρκτη σε αυτό λογική της αυτοκυβέρνησης, με την Κομμούνα αλλά και με την αντιεξουσιαστική και αναρχική παράδοση.

3. Το τρίτο και τελευταίο ερώτημα αφορά την δυνατότητα υπέρβασης της αστικής δημοκρατίας υπό την μορφή της αντιπροσώπευσης και του κοινοβουλευτισμού, το ζήτημα της σοσιαλιστικής δημοκρατίας ως άμεσης είτε, πάντως, ως συνδυασμού αντιπροσωπευτικής και άμεσης δημοκρατίας (και Μπελαντής οπ.π. σελ. 104-118). Ο κλασικός ευρωκομμουνισμός δίνει μια καταληκτική αρνητική απάντηση στην άμεση

δημοκρατία. Ο κοινοβουλευτισμός, με κάποιες διορθώσεις και διαρρυθμίσεις, αποτελεί το μέλλον της δημοκρατικά οργανωμένης κοινωνίας. Ιδίως, στο κλασικό έργο του Καρίγιο («Ευρωκομμουνισμός και κράτος») αλλά και στα έργα του Μαρσαί και του ΚΚ Γαλλίας, ενώ γίνεται λόγος για την αυτοδιαχείριση στον χώρο εργασίας και για όψεις του εργατικού ελέγχου, αυτά γίνονται αποδεκτά στα όρια διαφοροποίησης πολιτικής και οικονομίας. Ο ευρωκομμουνισμός σέβεται τα συμβούλια στο εργοστάσιο αλλά απωθεί τα συμβούλια στην πολιτική, την δυνατότητα δηλαδή μιας «από τα κάτω» μη επαγγελματικής πρακτικής πολιτικής διακυβέρνησης.

Όμως, η συζήτηση αυτή, που διεξάγεται ιδίως στην Γαλλία το 1977 ανάμεσα στον Πουλαντζά και τον Ανρί Βεμπέρ και επεκτείνεται και στην Ιταλία ιδίως μέσα από την παρέμβαση του Λουίτζι Φεραγιόλι το 1977 («Υπάρχει αντιπροσωπευτική δημοκρατία;» στο Φεραγιόλι «Αυταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής», ιδίως ως απάντηση στην καταλυτική κριτική του Μπόμπιο στην άμεση/σοβιετική δημοκρατία), δεν έχει επιχειρήματα ευκολίας. Η κριτική στην επαγγελματική πολιτική και στην δυνατότητα διαρκούς διακυβέρνησης των ανθρώπων από τους ίδιους ή και διαρκούς απασχόλησης των ανθρώπων με τις δημόσιες υποθέσεις (καθώς το τέλος του κράτους στον κομμουνισμό δεν σημαίνει και το τέλος της δημόσιας σφαίρας και την απλή στροφή σε μια μη πολιτική διαχείριση των πραγμάτων) έχει να αναμετρηθεί με το σοβαρό ανθρωπολογικό πρόβλημα του αν οι άνθρωποι πέραν των επαναστατικών περιόδων είναι όντως πολιτισμικά ικανοί να ασχολούνται μονίμως ενεργά με τις δημόσιες και πολιτικές υποθέσεις μέσα από μια αμεσοδημοκρατική μορφή. Οι δυσκολίες αυτές θα σημαδέψουν μια από τις τελευταίες σοβαρές συζητήσεις για την μαρξιστική θεωρία του κράτους, στην οποία πια οι επίγονοι θα επιστρέφουν τις επόμενες δεκαετίες περισσότερο από ακαδημαϊκό και ιστοριοδιφικό παρά από πρακτικό-πολιτικό ενδιαφέρον.

Κλείσιμο: Ο ευρωκομμουνισμός ως «έξοδος» από το ΚΚ του 20ου αιώνα

Ο ευρωκομμουνισμός είναι η τελευταία προσπάθεια του ΚΚ ως μαζικού πολιτικού ρεύματος στον 20ο αιώνα να θέσει το ζήτημα της κυβερνητικής εξουσίας και να ψαύσει εκείνο της κρατικής εξουσίας στις αναπτυγμένες και κοινοβουλευτικά κυβερνώμενες δυτικές ευρωπαϊκές κοινωνίες. Η απόγονος του ευρωκομμουνισμού ευρωπαϊκότερα θα επανέλθει είτε με το φαινόμενο της «πληθυντικής Αριστεράς» στην Γαλλία (1997-2002) είτε με το φαινόμενο μιας συγκυβερνητικής Κομμουνιστικής Επανάστασης εντός της κυβέρνησης Ρ. Πρόντι είτε με το φαινόμενο του προκυβερνητικού και του κυβερνητικού ΣΥΡΙΖΑ. Όμως, σε σχέση με το ιστορικό ΚΚ του 20ου αιώνα τουλάχιστον, αυτά τα φαινόμενα δεν έχουν την στρατηγική συνεκτικότητα του ευρωκομμουνισμού και αποτελούν α λα καρτ εφαρμογές και πρακτικές μιας μετακομμουνιστικής ριζοσπαστικής Αριστεράς, έστω κομμουνιστικής γενεαλογίας και καταγωγής, δεν είναι η γραμμική συνέχεια του ευρωκομμουνισμού. Με την διαπιστωμένη αποτυχία του ιταλικού ευρωκομμουνισμού το 1979, με την αγωνία του να σέρνεται ως την απέκδυση της ταυτότητας το 1990-1991, και του γαλλικού κομμουνισμού γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1980, κλείνει ουσιαστικά το κεφάλαιο μιας συνεκτικής διεκδίκησης της εξουσίας στην Δύση από τα ιστορικά μεγάλα κόμματα του ευρωπαϊκού κομμουνισμού. Υπάρχει, βέβαια, και η κυβέρνηση Τζανετάκη στην Ελλάδα, όμως αυτή αποτελεί περισσότερο μια γελοιογραφία παρά μια αυθεντική εφαρμογή της ευρωκομμουνιστικής στρατηγικής, αν και όντως εκεί ένα φιλοσοβιετικό ΚΚ εφάρμοσε ακραία το ευρωκομμουνιστικό πρόταγμα του κυβερνητισμού. Ο γκορμπατσόφικός Φλωράκης, έχοντας καταγγείλει για μια δεκαπενταετία το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα, θα εφαρμόσει τις διδασχές του και μάλιστα με έναν έντονα ομορτωτιστικό και ακραίο τρόπο - ο Μπερλίνγκουερ δεν μετέσχε τυπικά στις κυβερνήσεις του Αντρέοτι και της χριστιανοδημοκρατίας με κομμουνιστές υπουργούς.

Με τον ευρωκομμουνιστικό κύκλο να κλείνει ήδη αρκετά νωρίτερα από το ιστορικό «1989», ο ιστορικός κομμουνισμός του 20ου αιώνα διάβηκε στην Δύση προς την ολοκλήρωσή του. Πράγμα που, όμως, δεν προδιαγράφει και το τέλος του κομμουνισμού γενικώς.

Ενδεικτική βιβλιογραφία κυρίως μεταξύ κειμένων της εποχής του ευρωκομμουνισμού (1968-1985)

Martin Carnoy «Κράτος και πολιτική θεωρία» (1984) , Αθήνα 1990, Οδυσσέας
Λ. Αλτουσέρ «Το 22ο Συνέδριο του ΚΚ Γαλλίας», στο «Για την κρίση του Μαρξισμού», Αθήνα 1980, Αγώνας, σελ. 47 επ.
Λ. Αλτουσέρ «Το πρόβλημα του κράτους στην μαρξιστική θεωρία» στο Αλτουσέρ-

- Μπαλιμπάρ-Πουλαντζάς- Εντελμάν «Συζήτηση για το κράτος», Αθήνα 1980, Αγώνας, σελ. 9 επ., για την εξωτερικότητα των επαναστατών προς το αστικό κράτος.
- Π. Άντερσον «Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι» (1977), Αθήνα 1985, Μαρξιστική Συσπείρωση. Μια μη ευρωκομμουνιστική ανάγνωση της ηγεμονίας στον Γκράμσι.
- Π. Άντερσον «Ο δυτικός μαρξισμός», Αθήνα 1978, Ράππας.
- Τζ. Βάκκα «Δημοκρατία, αστικό κράτος και σοσιαλισμός», Αθήνα 1974, Οδυσσέας.
- Λ. Γκρούπι «Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι», Αθήνα 1972, Θεμέλιο.
- Π. Δημητρίου «Η διάσπαση του ΚΚΕ-μέσα από τα επίσημα κείμενα του ΚΚΕ», Αθήνα 1978, Θεμέλιο, τ. Α' και Β'.
- Μπ. Δρακόπουλος «Η πολιτική της Εθνικής Αντιδικτατορικής Δημοκρατικής Ενότητας για την πρόοδο, στις σημερινές συνθήκες» σε ΚομΘεΠ (Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική) τ. 3/Μάιος 1975, σελ. 5 επ.
- «Ενάντια στον ευρωκομμουνισμό και την αποστασία», Αθήνα 1978, εκδόσεις Ιδεολογική Πάλη.
- Π. Ινγκράο «Η κρίση και ο τρίτος δρόμος», Αθήνα 1982, Πολύτυπο.
- ΚΚΕ Εσωτερικού «Αποφάσεις-προβληματισμοί», Αθήνα 1976, τ. Β', ιδίως η συζήτηση Λ. Κύρκου και Α.Μπριλάκη για την πολιτική του ΚΚΕ Εσωτερικού στα 1972-1973.
- ΚΚΕ Εσωτερικού «Πρόγραμμα του ΚΚΕ Εσωτερικού -για ένα ελληνικό δρόμο προς τη δημοκρατική αναγέννηση και το σοσιαλισμό», Ιούνιος 1976, 1ο/9ο Συνέδριο του ΚΚΕ Εσωτερικού
- ΚΚΕ Εσωτερικού «Μαθήματα από το λαϊκό ξεσκήκωμα του Νοέμβρη και τα καθήκοντα του κόμματος σήμερα», Αθήνα , Απρίλιος 1974.
- Λ. Καστελίνα «Για την οικογένεια και το διαζύγιο» σε ΡDUP-Κόμμα Προλεταριακής Ενότητας για τον Κομμουνισμό «Για το κράτος, το σχολείο, το γυναικείο κίνημα, τον κομμουνισμό», Αθήνα 1979, Σχολιαστής, σελ. 137 επ.
- Σ. Καρίγιο «Ευρωκομμουνισμός και κράτος», Αθήνα 1977, Θεμέλιο.
- Σ. Καρίγιο «Προβλήματα του σοσιαλισμού σήμερα», Αθήνα 1975.
- Στ. Καρράς «Ιδεολογία και πολιτική στο ΚΚΕ Εσωτερικού», Αθήνα 1978, Οδυσσέας.
- Φ. Κλαουντίν «Ευρωκομμουνισμός και σοσιαλισμός», Αθήνα 1978 , Μπουκουμάνης.
- Φ. Λάδης «Τι είναι και που πηγαίνει ο ευρωκομμουνισμός», Αθήνα 1980, εκδόσεις Πύλη.
- II Manifesto -Κείμενα, Αθήνα 1976, Εξάντας.
- Ε. Μαντέλ «Κριτική του ευρωκομμουνισμού», Αθήνα 1980 , Νέα Σύνορα.
- Ζ. Μαρσαί «Η δημοκρατική πρόκληση», Αθήνα 1975.
- Α. Μαούνης «Η πορεία που ανοίγεται» σε περ. Αγώνας για την Κομμουνιστική Ανανέωση της ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος- Β' Πανελλαδική τ. 2/1978 σελ. 41 επ., κεντρικό κείμενο της διάσπασης της ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος το 1978.
- Γ.Μηλιός -Δ.Ψαρράς «Η θεωρία του ευρωκομμουνισμού. Ανανέωση ή/και συνέχεια», περ.

- Αγώνας για την Κομμουνιστική Ανανέωση τ. 11/1980, σελ. 32 επ.
- Ε. Μπαλιμπάρ «Για την δικτατορία του προλεταριάτου», Αθήνα 1978 Οδυσσέας.
- Ε. Μπερλίνγκουερ (γρ. του PCI) «Ο ιστορικός συμβιβασμός», Αθήνα 1977, Θεμέλιο.
- Α. Μπριλάκης «Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα-ιστορική διαδρομή, κρίση, προοπτικές», Αθήνα 1980, Εξάντας.
- Κρ. Μπυσί- Γκλυκσμάν «Ο Γκράμσι και το κράτος», Αθήνα 1984, Θεμέλιο.
- Α. Νάττα (γρ. του PCI) «Έτσι ο Γκράμσι μας έμαθε να ανανεώνουμε την τόλμη», συνέντευξη στους F.Ottolenghi - G.Vacca, περ. Τετράδια τ. 17-18/1987, Αφιέρωμα στον Γκράμσι.
- Β. Νεφελούδης «Οι ρίζες του Ευρωκομμουνισμού», Αθήνα 1979.
- Ν. Πουλαντζάς « Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός» (1978), Αθήνα 1984, Θεμέλιο.
- Ν. Πουλαντζάς « Προς έναν προβληματικό ευρωκομμουνισμό» (συνέντευξη στο Marxism Today , Ιούλιος 1979) στο «Για τον Γκράμσι-μεταξύ Σαρτρ και Αλτουσέρ-Παρεμβάσεις» Αθήνα 1982, Πολύτυπο, σελ. 15 επ.
- Ρ. Togliatti 'The Togliatti Memorandum", 4-9-1964 , in www.marxists.org , Togliatti Archive. Γνωστό και ως Υπόμνημα της Γιάλτας. Έμφαση στην θεωρία των «εθνικών δρόμων».